

JOODSE BURGERS IN **VLISSINGEN:** ONTEIGENING EN RECHTSHERSTEL

*Onderzoek in opdracht van
gemeente Vlissingen*

Xia van Beuningen MA
Charlotte Dommerholt MA
Lieke Speerstra MA
Prof. dr. Wim van Meurs
Dr. Marieke Oprel

Nijmegen, september 2024

Joodse burgers in Vlissingen: onteigening en rechtsherstel

Onderzoek in opdracht van gemeente Vlissingen

Dit onderzoek is uitgevoerd door Advies & Actualiteit, een onderzoeksteam dat zich bezighoudt met actuele vraagstukken van maatschappelijke en (semi)overheidsorganisaties. Het team is verbonden aan de expertisegroep Politieke Geschiedenis van de Radboud Universiteit.

Projectleiders: Wim van Meurs, Marieke Oprel

Onderzoekers: Xia van Beuningen, Charlotte Dommerholt, Lieke Speerstra

Redactie: Susanne Geuze

Vormgeving: Joyce Dekker

Bij voorkeur citeren als: Xia van Beuningen, Charlotte Dommerholt, Lieke Speerstra, Wim van Meurs, Marieke Oprel, 'Joodse burgers in Vlissingen: onteigening en rechtsherstel' (Nijmegen: Radboud Universiteit, Advies & Actualiteit, september 2024).

Het auteursrecht van deze publicatie berust bij de opdrachtgever: gemeente Vlissingen

Afbeelding omslag

Oorlogsschade aan de Badhuisstraat.

© Zeeuws Archief, Fotocollectie Vlissingen, nr. 10246

Inhoudsopgave

1. Inleiding	7
Over dit onderzoek	9
Oorlogsverleden en Jodenvervolging	10
Dankwoord	14
Het onderzoeksteam	15
2. Opdracht en conclusies	17
Drie hoofdvragen	17
Conclusies over de onteigeningen	18
Conclusies over het rechtsherstel	18
Conclusies over de bejegening	18
Vervolg	20
3. Verantwoording	23
Woordkeuze	23
Gebruikte archieven	25
Onze methode	28
4. Onteigeningen	35
Registratie, onteigening en roof	37
De Verkaufsbücher	37
5. Rechtsherstel	41
Kadaster	42
Na de bevrijding	44
Gemeentebelastingen	45
Teruggaaf van wooneigendom en belastingheffing	48
6. Bejegening	49
7. Bijlagen	53
Tabel 1: Onteigening en rechtsherstel Vlissingen	53
Literatuur	56
Archieven	59
Websites en kranten	61

1. Inleiding

Ruben Hiegenlich woonde met zijn gezin aan het Bellamypark, op nummer 4. Vanaf 1926 runde hij samen met zijn vrouw Serlina een meubelzaak op nummer 6. In 1937 nam hun zoon David het bedrijf over. In Vlissingen was Ruben Hiegenlich een bekend gezicht. Zo vertegenwoordigde hij de Joodse gemeente binnen de Vlissingse Armenraad en zette hij zich in voor goede doelen.¹

In 1942 moest de familie Hiegenlich verplicht verhuizen naar Amsterdam. Het was toen al twee jaar oorlog. Hun woning en winkelpand werden in beheer genomen door de Duitse bezetter. Het gezin dacht erover om onder te duiken, maar verhuisde uiteindelijk toch naar de hoofdstad.

Op 20 juni 1943 vond een grote razzia plaats in de Amsterdamse Transvaalbuurt, een van de Joodse wijken van de stad. Ook Ruben Hiegenlich en zijn familie werden opgepakt en naar Westerbork gevoerd. Van hieruit werden Ruben en Serlina gedeporteerd naar concentratiekamp Sobibor, waar ze op 16 juli 1943 bij aankomst werden vermoord.²

De panden aan het Bellamypark bleven tijdens de oorlog onverkocht. Na de oorlog stelde het Nederlands Beheersinstituut (NBI) notaris Verhagen aan als beheerder. In 1948 werden de panden verkocht: Vroom & Dreesmann Middelburg kocht het woonhuis, en de gebroeders Van den Berg kochten het winkelpand.

Voor Bellamypark 4 zijn **struikelstenen** geplaatst om de familie Hiegenlich te gedenken. Ook hun zoons kwamen om het leven: David, zijn echtgenote en dochtertje werden vermoord in Auschwitz. Simon werd vermoord in concentratiekamp Seibersdorf, bij Wenen.

Meer dan honderdduizend Nederlandse Joden werden door het naziregime gedeporteerd tijdens de bezetting. Via Kamp Westerbork werden deze mensen afgevoerd naar de concentratiekampen van Auschwitz en Sobibor. Slechts weinigen van hen overleefden de Holocaust. Vaak al voor deportatie werden hun bezittingen geroofd: van kunstwerken, hypotheek en effectenportefeuilles tot woninginboedels, landbezit en vastgoed. Vele duizenden panden van Joodse eigenaren werden onteigend en een deel daarvan werd doorverkocht. De meeste Joodse burgers uit Vlissingen werden gedeporteerd. Hun huurwoningen werden ontruimd, hun woningbezit werd geroofd en hun inboedels werden in beslag genomen.

Paardenmarkt 10 was eigendom van Engeltje Frank. Ze trouwde met Victor Cracau en kreeg met hem acht kinderen, maar Victor overleed in 1919 al op 47-jarige leeftijd. Na het overlijden van haar echtgenoot zette Engeltje zijn bedrijf voort: een handel in lompden, metaal, touwwerk en konijnen- en hazenvellen.

Het NBI was van 1945 tot 1967 belast met het opsporen, beheren en eventueel liquideren van vijandelijke vermogens en de vermogens van landverraders, maar ook van gedeporteerde of ondergedoken Joden. Het NBI kenden talrijke regionale vertegenwoordigingen en zelfs een aantal kantoren wereldwijd.

Struikelstenen of 'Stolpersteine' zijn gedenktokens in het trottoir, voor het laatste woonhuis van gedeporteerde Joden. Ze worden sinds 1992 in heel Europa geplaatst.

Hun zoon David, die koopman was, bezat ook een aantal panden in Vlissingen. David en vier andere kinderen overleefden de oorlog niet. Ook Engeltje Cracau-Frank werd in oktober 1943 vermoord in Auschwitz, ze was toen 65 jaar.³

In 1944 verkocht de bezetter de stallen met slachtplaats aan de Paardenmarkt 10, aan Jurrianus Hendrik Sniijders. De panden en omliggende gebouwen hadden veel oorlogsschade en werden daarom in 1944 en 1945 gesloopt. In 1947 vond rechtsherstel plaats voor het perceel. Vervolgens onteigende **gemeente Vlissingen** de grond vanwege de wederopbouw. De nabestaanden van Engeltje Cracau-Frank kregen een inschrijving in het Grootboek van Wederopbouw. Over deze inschrijvingen later meer.

Joodse burgers die de kampen overleefd hadden of na de bevrijding hun onderduikadres konden verlaten, keerden vaak terug naar hun vroegere woonplaats. Bij terugkeer moesten zij of, in veel meer gevallen, hun overlevende familieleden en nabestaanden, vaststellen dat veel panden door de bezetter doorverkocht waren of in ieder geval nieuwe bewoners hadden.

De teruggaaf van Joodse eigendommen werd geregeld door de Raad voor het Rechtsherstel in Den Haag. In principe werden de onteigeningen en de oorlogskopen nietig verklaard. Daarvoor moest de ontrechte Joodse burger wel een verzoek om teruggaaf indienen. De oude-nieuwe eigenaar kreeg dan vaak te maken met onverwachte kosten: belastingen of erfpacht over de jaren van zijn 'afwezigheid'. Reconstructies laten zien dat berooide Joodse eigenaren hun vastgoed soms direct weer moesten verkopen om deze rekeningen te kunnen voldoen.

In veel gevallen was het een moeizaam en lang proces om aan de vereisten van het rechtsherstel te voldoen en met de nieuwe eigenaar tot een 'minnelijke schikking' te komen. De onteigenden (of hun nabestaanden) konden vaak pas jaren later weer over hun huis beschikken. Dat gold ook voor de nabestaanden van Ruben Hiegenlich en Engeltje Cracau-Frank.

In het Nederlandse verhaal over de oorlog werden de antisemitische maatregelen, deportaties van Joden en onteigeningen van hun vastgoed vooral geassocieerd met de nazi's en hun bezettingsregime. Pas sinds het einde van de 20^e eeuw zijn ze stap voor stap deel geworden van de eigen geschiedenis, als zwarte bladzijde van onrecht en ontrechting. Afgelopen jaren werd ook steeds nadrukkelijker de vraag gesteld, welke al dan niet verwijtbare rol Nederlandse gemeenten gespeeld hebben bij de onteigeningen en bij het rechtsherstel. Nabestaanden, Joodse organisaties, onderzoeksjournalisten en historische verenigingen agendeerden dit thema in de gemeentepolitiek.

De uitgangssituatie en bestuurlijke keuzes tijdens de bezetting en bevrijding verschilden per stad. Daarom is systematisch archiefonderzoek nodig om de historische feiten te reconstrueren. Met de grote steden in de Randstad voorop hebben inmiddels tientallen steden deskundige historici opdracht gegeven om de rol van hun gemeente in beeld te brengen.⁴

Ook toenmalige gemeenten Ritthem en Oost- en West-Souburg, die tegenwoordig deel uitmaken van gemeente Vlissingen, zijn opgenomen in dit onderzoek. Alleen in Oost-Souburg troffen we een paar panden aan. In deze gemeente woonde één Joods gezin. In Ritthem troffen we geen Joodse inwoners of Joods vastgoed aan.

Over dit onderzoek

Historisch geïnteresseerden en betrokkenen in Vlissingen doen al jaren onderzoek naar gebeurtenissen in de Tweede Wereldoorlog. Zo proberen zij de slachtoffers van de bezetting en de Jodenvervolging een gezicht en een levensverhaal (terug) te geven en het onrecht tastbaar te maken.

Ons onderzoek is nadrukkelijk geen poging om dit omvangrijke en gedetailleerde werk over te doen of te controleren. We zijn ons er bovendien van bewust dat vormen van ontrechting en onrecht in dit onderzoek buiten beschouwing moeten blijven. Vormen die niet gaan over onteigening van Joods vastgoed. We beseffen ook dat het proces van rechtsherstel, met al zijn tekortkomingen, veelomvattender was dan de vragen die wij beantwoorden.

Ons onderzoek had een korte looptijd en bestond uit gerichte vragen naar de rol van gemeente Vlissingen in onteigening en rechtsherstel. Deze opdracht was in die zin beperkt. De meerwaarde van deze opdracht ligt juist in de systematische methodiek en transparante keuzes van het archiefonderzoek.

In 2021, 2022 en 2023 voerden we in Gelderland, Overijssel, Noord-Holland en Zuid-Holland nog zo'n twintig soortgelijke onderzoeksprojecten uit voor ca. veertig gemeenten. Deze serie projecten maakt het mogelijk om onze methodiek en de keuze van archiefbronnen verder te verbeteren. De inzichten die we vergaren, kunnen we in een breder perspectief plaatsen, zonder daarbij de eigenheid van de oorlogsgeschiedenis van elke gemeente uit het oog te verliezen.

In onze onderzoeksopdracht is het geen doel op zich om een volledige reconstructie te maken voor individuele ontrechte personen en onteigende panden. We hebben het dossier van een aanzienlijk aantal personen en panden gereconstrueerd. Deze dossiers hebben we niet in verhalende of gestandaardiseerde vorm opgenomen in het rapport. Aan de hand van representatieve voorbeelden laten we zien hoe de procedures van onteigening en rechtsherstel werkten. We laten met voorbeelden ook zien welke informatie en ingangen de archieven bieden voor de vragen van de gemeente.

Oordelen toen en nu

De historische reconstructie en analyse van het bestuurlijke (niet) handelen tijdens de bezetting en na de bevrijding staan los van een moreel oordeel. Vanuit ons huidige perspectief driekwart eeuw later moeten we voorzichtig zijn met zo'n oordeel. In enkele gevallen biedt het historische bronmateriaal aanknopingspunten dat werd gehandeld in strijd met maatschappelijke verwachtingen of bestuurlijke normen van die tijd.

De onderzoeksopdracht naar ontrechting en rechtsherstel is de opmaat voor een moreel oordeel over het handelen van de gemeente. Tegelijk is het noodzakelijk om historische gebeurtenissen in hun context te plaatsen. Beide uitersten bieden geen soelaas. Alleen uitgaan van de destijds geldende regels zou in lijn zijn met de 'kille, formalistische' aanpak bij het naoorlogse rechtsherstel. Juist op die aanpak is nu van alle kanten kritiek.

Tegelijkertijd moeten we ons ervan bewust zijn dat normen en verwachtingen tijdgebonden zijn. Elke generatie stelt weer andere vragen aan de geschiedenis. Het zou te ver gaan om zomaar vanuit het heden te oordelen over hoe mensen in een andere tijd handelden, terwijl hun omstandigheden en beperkingen ons (gelukkig) vreemd zijn.

Dit rapport omvat na deze inleiding en een samenvatting (hoofdstuk 1 en 2) nog vier hoofdstukken. Het derde hoofdstuk presenteert de verantwoording van de door ons gekozen onderzoeksmethodiek en archiefkeuzes bij de onderzoeksopdracht. In de beide daaropvolgende hoofdstukken worden de processen van onteigening en rechtsherstel en de rol van de gemeente daarin gereconstrueerd aan de hand van het archiefmateriaal. De bijlagen (hoofdstuk 7) bieden in tabelvorm een overzicht van onteigening en rechtsherstel. Ook geven ze een overzicht van geraadpleegde literatuur en gebruikte archiefcollecties.

Oorlogsverleden en Jodenvervolg

De Tweede Wereldoorlog houdt veel mensen in Nederland nog altijd bezig. Hoe gaan we om met dit verleden van oorlog, bezetting, Jodenvervolg, collaboratie en verzet? Die vraag speelt nog net zozeer een rol als in de periode vlak na de bevrijding.

In die driekwart eeuw zijn de vragen en inzichten in de wetenschappelijke literatuur sterk veranderd. Ook in de maatschappij kijken mensen nu anders naar de bezetting en de Jodenvervolg, en naar de rol van Nederlandse overheden daarin.

Achteraf gezien heeft de overheid een belangrijke rol gespeeld in de omgang met dit verleden. Met name door hoe ze direct na de oorlog rechtsherstel en zuiveringen organiseerde, maar ook door de besluiten tot compensatiebetalingen aan de Joodse gemeenschap een halve eeuw later. Door ons in die tijd en haar denkkaders te verplaatsen, kunnen we begrijpen waarom deze politieke en juridische keuzes zo gemaakt werden. Zo wordt de omgang met het verleden ook zelf weer geschiedenis. Ook nu is het rechtsherstel nog geen afgesloten hoofdstuk. En ook ons beeld van bezetting en Jodenvervolg blijft zich ontwikkelen.

Nederland en de buurlanden

Als je Nederland vergelijkt met andere Noordwest-Europese landen die bezet waren geweest door nazi-Duitsland, vallen een paar dingen op. De Nederlandse overheid liet zich sterk leiden door de prioriteit van het herstel van de eigendomsverhoudingen en het normaliseren van het economische verkeer. En dat terwijl de geschiedschrijving over de oorlog zo sterk en zo lang werd gekleurd door een goed/foutperspectief. Voor ons moeilijk voorstelbaar, maar de Jodenvervolg kreeg in Nederland pas in de jaren zestig haar centrale plaats in de herinnering aan de oorlogstijd, net als in de buurlanden.

Aan het eind van de vorige eeuw kwam moeizaam een debat op gang over nationale schuld (naast slachtofferschap). Ook wat dat betreft liep Nederland Europees gezien in de pas. In de publieke herinnering kwam steeds meer de nadruk te liggen op verantwoordelijkheid, verwerken en compensatie of excuses voor het (niet) handelen van overheidsinstellingen tijdens de bezetting.

Vlak na de oorlog was het bestuurlijke en juridische proces van rechts-herstel deel van de omgang met het recente verleden. Inmiddels is dat rechts-herstel zélf onderwerp geworden van een kritische beoordeling. Ook dit is niet typisch Nederlands. We zien het ook gebeuren in Frankrijk, België en de Scandinavische landen.

Goed en fout

Direct na de bevrijding streden verschillende uitdagingen om voorrang: wederopbouw en economisch herstel, bestraffing van landverraders en collaborateurs en rechtsherstel voor slachtoffers en ontrenten.

De Nederlandse regering in ballingschap in Londen had zich voorgenomen om 'snel, streng en rechtvaardig' om te gaan met landgenoten die 'fout' waren geweest in oorlog en bezetting. Niet minder dan 150.000 mensen moesten zich voor regionale **tribunalen** verantwoorden. Onder hen waren politieagenten en **NSB'ers**, maar ook veel bestuurders die op hun post waren gebleven. Een klein aantal kopstukken werd streng gestraft, waaronder Anton Mussert en **Hanns Albin Rauter**. Zij werden als oorlogsmisdadigers gefusilleerd. In de praktijk verschoof de aandacht al snel naar maatschappelijk en economisch herstel. Straffen werden milder en het vroegere verzet kreeg steeds minder zeggenschap in de bestraffing van daders.⁵

Met deze tribunalen was wel de toon gezet. Men zag in het verleden een duidelijke tegenstelling tussen goed en fout, sterk gekoppeld aan de houding ten opzichte van het vaderland. Zeker in de eerste jaren na de bevrijding werd de beeldvorming over de bezettingstijd gedomineerd door verhalen over verzetsdaden en de vaderlands- en Oranjeliefde van de gewone Nederlander. Alleen een kleine groep NSB'ers, landverraders en opportunisten zou het naziregime hebben gesteund. Uit deze tijd stamt ook het Monument van de Joodse Erkentelijkheid voor de Amsterdammers die de Joodse bevolking hadden geholpen. Het feit dat in geen West-Europees land proportioneel zo weinig Joodse burgers de bezetting overleefd hadden als in Nederland, bleef zo op de achtergrond.⁶ Over een bijzonder slachtofferschap van de Joodse bevolking werd nauwelijks gesproken, ondanks de beelden en berichten van de bevrijding van Auschwitz en andere concentratiekampen.

Na de bevrijding

Eenmaal in Den Haag teruggekeerd, organiseerde de Nederlandse regering (ook op basis van Londense plannen) de teruggaaf van bezit dat door de bezetter en anderen onrechtmatig was toegeëigend. Ook moesten eigendomsrechten worden hersteld. Om dit proces in goede banen te leiden, werd al in augustus 1945 de Raad voor het Rechtsherstel opgericht. Daarbij hoorde ook

Tijdelijke rechtbanken voor de bijzondere rechtspleging na de bevrijding. Regionale tribunalen bestonden uit een jurist en twee gerespecteerde personen uit de regio. De nationale overheid moest hun oordeel goedkeuren.

De Nationaal-Socialistische Beweging in Nederland werd in 1931 opgericht door Anton Mussert. De NSB won bij de Provinciale Statenverkiezingen 1935 bijna 8 procent van de stemmen.

Rauter was de hoogste vertegenwoordiger van de SS in Nederland. Hij was medeverantwoordelijk voor de deportatie van de Nederlandse Joden.

het NBI. Dat beheerde, in afwachting van definitieve regelingen, het bezit van zowel Duitse instellingen, landverraders en collaborateurs als van de ontrechten en vermisten uit de bezettingstijd.

Uitgangspunt was dat de bezitsverhoudingen van vóór de onteigeningen hersteld moesten worden. De Nederlandse staat nam daarin een bemiddelende en afstandelijke positie in. Men wilde zo snel mogelijk terugkeren naar een ongehinderd economisch leven, zonder slepende eigendomsconflicten. Om ontwrichting van de wederopbouw te voorkomen, koos men voor verdelende in plaats van herstellende gerechtigheid. Dat betekende dat de ontrechten net zomin bevoordeeld mochten worden bij het rechtsherstel als de oorlogskopers benadeeld mochten worden. Rechtsherstel werd gezien als een eenmalige en vooral boekhoudkundige handeling: de onrechtmatige onteigeningen en eventuele doorverkoop werden ongedaan gemaakt, maar de gevolgen ervan bleven voor rekening van de oorspronkelijke eigenaar.

Het is veelzeggend dat Joodse vertegenwoordigers geen stem kregen in de Raad. Rechtsherstel en teruggaaf betekenden meestal een minnelijke schikking tussen onteigende en oorlogskoper. Daarbij woog de ongunstige onderhandelingspositie van de een net zo weinig mee als de vraag of de ander schuldig was. De meeste Joodse burgers keerden immers berooid terug. En vrijwel elke koper wist (of had kunnen weten) dat 'zijn' vastgoed uit Joods bezit stamde.⁷

Jodenvervolging en collectieve schuld

In de jaren zestig kreeg de Holocaust een centrale plaats in de oorlogsherinnering. Concentratiekampen werden toen ingericht als herdenkingscentra. Deze perspectiefwisseling begon in de Bondsrepubliek Duitsland, vanuit een besef van nationale, collectieve schuld. In heel Europa verschoof de aandacht van de veldslagen, verzetshelden en oorlogsmisdadigers naar de slachtoffers. Het ging ook niet meer over de natie, maar over individuele burgers. Egodocumenten en historisch onderzoek gaven de Jodenvervolging en het bijzondere slachtofferschap van Joodse burgers door de vernietigingskampen een centrale plaats in de collectieve herinnering.

Net als in andere landen groeide in Nederland het besef dat verwerking van de trauma's van oorlog, vervolging en bezetting veel tijd zou vergen. Voor het eerst werd er ook gesproken over tweede- en derde-generatie slachtoffers. De Raad voor het Rechtsherstel werd pas in 1967 gesloten, en niet begin jaren vijftig zoals oorspronkelijk het plan was.

Deze perspectiefwisseling ontstond doordat de langetermijngevolgen van de bezetting zichtbaar werden, maar ook doordat Nederlanders nieuwe verwachtingen kregen van de overheid. De minimale opvatting van rechtsherstel als teruggaaf van eigendom paste goed bij de beperkte bestaansgaranties en verzorgingsplicht als taakopvatting van de overheid in de eerste naoorlogse jaren. Door de uitbreiding van de verzorgingsstaat veranderde dat. De overheid zag het steeds meer als haar taak om slachtoffers en ontrechten naar vermogen te compenseren.

Excuses voor het rechtsherstel

Eind jaren negentig liet de Nederlandse regering onderzoek doen naar het naoorlogse rechtsherstel. Dat gebeurde na internationale onthullingen over bijvoorbeeld roofkunst en Joodse tegoeden bij Zwitserse bankhuizen. Mogelijkerwijs hebben zelfs de verwerking van het communistische verleden in Oost-Europa en de omgang met de apartheid in Zuid-Afrika een rol gespeeld bij dit besluit.

Op basis van de resultaten van verschillende Nederlandse commissierapporten besloot het kabinet verontschuldigingen aan te bieden aan de Joodse slachtoffers en hun nabestaanden. De Joodse gemeenschap kreeg een financiële tegemoetkoming. De Nederlandse regering noemde deze stappen samen 'finaal recht'. Toch besloot de gemeenteraad van Amsterdam in 2013 op basis van nieuw lokaal onderzoek om zijn verantwoordelijkheid te nemen. Uit het onderzoek bleek namelijk dat gemeente Amsterdam in de oorlog zelf onteigend Joods vastgoed had aangekocht. En dat de gemeente na de bevrijding gemeentebelastingen en erfpachtcanon had geheven over de bezettingsjaren. In de jaren daarna volgde soortgelijk onderzoek in Rotterdam, Den Haag en Utrecht.

Het verleden opnieuw gewogen

Ook het wetenschappelijk onderzoek veranderde. Naast het bekende politieke en militaire verhaal van de Tweede Wereldoorlog op nationaal en internationaal niveau, ontstond meer aandacht voor de dagelijkse ervaring van burgers en bestuurders tijdens de bezetting op regionaal en lokaal niveau. Juist daar werd duidelijk dat morele labels van goed en fout, zoals 'collaboratie' en 'verzet', slechts een klein deel van de historische werkelijkheid dekten. Het dilemma van de 'burgemeester in oorlogstijd' is hiervan slechts één voorbeeld.

Deze nuancering van schuldvragen en meer oog voor dwang en keuzevrijheid droegen ertoe bij dat de medeverantwoordelijkheid van Nederlandse instanties opnieuw werd gewogen. Van het regeringsbeleid en de politie tot de NS of de Heidemij, maar ook van gemeentelijke overheden.⁸

Kortom, onze omgang met het oorlogsverleden is door de tijd sterk veranderd. Overheidsbeleid, publiek debat en wetenschappelijk onderzoek gaven elkaar daarbij steeds impulsen. In de eerste twee decennia na de oorlog gaf een nationaal gekleurd perspectief van goed en fout houvast in het verlangen naar normaliteit. Het resultaat was achteraf bezien eerder verdringing dan verwerking van de gebeurtenissen. Ook formele procedures en regels boden houvast in onzekere tijden, met een – in de ogen van Nederlanders in de 21^e eeuw – hardvochtige beleidsuitvoering tot gevolg.

Vanaf de jaren zestig kreeg de Holocaust de publieke en emotionele betekenis die voor Nederlanders van nu vanzelfsprekend is. Herbezinning op de (eigen) schuldvraag duurde in Nederland net als in andere bezette landen tientallen jaren, vanuit het gevestigde verhaal van verzet en eigen slachtofferschap. Onlangs heeft dat in de wetenschappelijke literatuur geleid tot een nuancering en contextualisering van schuldvragen. In het publieke debat leidde het juist tot een nadruk op morele schuldvragen.

De zogenaamde Maror-gelden (Morele Aansprakelijkheid Roof en Rechtsherstel) van de nationale overheid voor de tekortkomingen van het naoorlogs rechtsherstel. Ook banken, verzekeraars en het beurswezen droegen bij aan dit fonds.

De keuze tussen twee kwaden: medeplichtig worden door steeds verdergaande collaboratie, of ontslag riskeren en vervanging door een NSB-burgemeester.

Dankwoord

Wij bedanken onze opdrachtgever, burgemeester Bas van den Tillaar, voor zijn vertrouwen in ons team. Daarnaast willen we Coen Nieuwenhuizen van gemeente Vlissingen bedanken voor het prettige contact tijdens de uitvoering van de opdracht. Ook danken we Ad Tramper, archivaris bij het Zeeuws Archief voor zijn kennis en hulp. Hij voerde eveneens het onderzoek naar Singel 178 uit, wat een vooronderzoek vormde voor ons onderzoek. Tot slot bedanken we de andere medewerkers van het Zeeuws Archief die ons ondersteunden tijdens het onderzoek.

Door de coronacrisis kon archiefonderzoek voor de verschillende gemeenten pas in september 2021 echt beginnen. Dat bleek een voordeel; meer dan een dozijn historici en archivariissen zijn ons met een soortgelijke opdracht van andere gemeenten voorgegaan. We bedanken hen voor hun bereidheid om eigen ervaringen met ons te delen, onder andere tijdens de Nijmeegse en Groningse online-workshops op 23 juni en 9 december 2021. Bijzondere dank zijn we verschuldigd aan Maarten Duijvendak, Herman de Koning, Hinke Piersma, Wouter Veraart en Maarten-Jan Vos. De verantwoordelijkheid voor de gekozen opzet en uitvoering ligt vanzelfsprekend volledig bij de auteurs.

Dankzij de inzichten van collega's en hun archief-technische adviezen konden wij weloverwogen keuzes maken. Zo kreeg de vergelijking als methode bij ons een centralere plaats dan in eerdere studies. Ook gaven we bewust een prominente plaats aan een reconstructie van de beleidsvorming en -uitvoering door de gemeente.

Dit onderzoek is uitgevoerd aan de Radboud Universiteit, in het Radboud Institute for Culture & History (RICH), door de denktank Advies & Actualiteit van de expertisegroep Politieke Geschiedenis. Onze dank geldt niet in de laatste plaats het vaste team van Susanne Geuze, Ingrid van der Vlis en Joyce Dekker, die de eindredactie en vormgeving van deze schriftelijke presentatie van de onderzoeksresultaten verzorgden.

Junior onderzoekers Xia van Beuningen en Lieke Speerstra voerden dit onderzoek uit. Junior onderzoeker Charlotte Dommerholt schreef de rapportage.

Advies & Actualiteit slaat een brug tussen academische geschiedschrijving en maatschappelijke vraagstukken. Met andere woorden: tussen wetenschap en toegepast onderzoek. We bouwen en vertrouwen daarbij op de onderzoekservaring van gepromoveerde stafleden, maar net zo goed op het talent en de inzet van jonge afgestudeerden.

Xia van Beuningen Charlotte Dommerholt Lieke Speerstra Wim van Meurs Marieke Oprel

Het onderzoeksteam

Wim van Meurs, hoogleraar Politieke Geschiedenis aan de Radboud Universiteit, initiatiefnemer van denktank Advies & Actualiteit, projectleider 'Lokaal besturen tussen bezetter en burger' (Mondriaan Fonds, 2020-2024)

Marieke Oprel, universitair docent aan de Radboud Universiteit, coördinator en adviseur bij Advies & Actualiteit, in 2020 gepromoveerd aan de Vrije Universiteit Amsterdam op een studie over tot vijandelijke onderdanen verklaarde Duitsers op basis van de archieven van het Nederlands Beheersinstituut, projectleider 'Vermogensonteigening na de Tweede Wereldoorlog' (Mondriaan Fonds, 2020-2024)

Xia van Beuningen, junior onderzoeker bij Advies & Actualiteit, afgestudeerd aan de masteropleiding Geschiedenis en Actualiteit, Radboud Universiteit (2022)

Charlotte Dommerholt, junior onderzoeker bij Advies & Actualiteit, afgestudeerd aan de masteropleiding Geschiedenis Vandaag, Rijksuniversiteit Groningen (2022)

Lieke Speerstra, junior onderzoeker bij Advies & Actualiteit, afgestudeerd aan de Research Master Global History, Vrije Universiteit Amsterdam (2023)

Joyce Dekker, grafisch vormgever, Studio Joyce Dekker in Utrecht

Susanne Geuze, afgestudeerd aan de masteropleiding Politiek en Parlement, Radboud Universiteit (2014), werkt als zelfstandig tekstschrijver en redacteur

Noten

- ¹ Cees Steutel, Adri Meerman, Jacques de Hond, Jules Braat, Jan Zwemmer, *Joods Vlissingen: een roerige en bewogen geschiedenis* (Vlissingen, 2010).
- ² Joods Monument, nr. 12097; nr. 644744
- ³ Joods Monument, nr. 120967; Steutel e.a., Joods Vlissingen.
- ⁴ Hinke Piersma en Jeroen Kemperman, *Openstaande rekeningen: de gemeente Amsterdam en de gevolgen van roof en rechtsherstel, 1940-1950* (Amsterdam: Boom, 2015); Hinke Piersma en Jeroen Kemperman, 'De erfpachtkwestie in Amsterdam (1945-1960)' (Amsterdam: NIOD, 2014); Maili Blauw, 'Verschil maken? Gemeente, belastingen en rechtsherstel in naoorlogs Utrecht' (Utrecht, 2020); Robin te Slaa, 'Daar dit een immorele aanslag is': *De houding van gemeente Den Haag tegenover Joodse eigenaren van onroerend goed 1940-1955* (Voorburg: De Nieuwe Haagsche, 2017); Hinke Piersma en Marleen van den Berg, 'Ontrechting en rechtsherstel. Het Rotterdamse gemeentebeleid inzake ontrechting en rechtsherstel van Joodse oorlogsslachtoffers 1940-1955' (Amsterdam: NIOD, 2020).
- ⁵ Nele Beyens, *Overgangspolitiek. De strijd om de macht in Nederland en Frankrijk na de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam: Wereldbibliotheek, 2009); Peter Romijn, *Snel, streng en rechtvaardig: politiek beleid inzake de bestraffing en reclassering van 'foute' Nederlanders, 1940-1945* (Houten: De Haan, 1989); Marieke Oprel, *The Burden of Nationality. Dutch Citizenship Policies towards German Nationals in the Aftermath of the Second World War (1944-1967)* (Amsterdam: VU University Press, 2020).
- ⁶ Marnix Croes en Peter Tammes, 'Gif laten wij niet voortbestaan': *een onderzoek naar de overlevingskansen van joden in de Nederlandse gemeenten, 1940-1945* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2006).
- ⁷ Wouter Jan Veraart, *Ontrechting en rechtsherstel in Nederland en Frankrijk in de jaren van bezetting en wederopbouw* (Deventer: Kluwer, 2005); Ido de Haan, 'Het einde van de naoorlogse geschiedenis', *Krisis*, nr. 2 (2008): 48-52.
- ⁸ Peter Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd: besturen tijdens de Duitse bezetting* (Amsterdam: Balans, 2006); Guus Meershoek, *Dienaren van het gezag: de Amsterdamse politie tijdens de bezetting* (Amsterdam: Van Gennep, 1999).

2. Opdracht en conclusies

In 2019 digitaliseerde het Nationaal Archief de **Verkaufsbücher**, de vastgoedboeken van de Duitse bezetter. In die boeken had het naziregime doorverkocht Joods vastgoed geregistreerd. De Verkaufsbücher geven dus een goed overzicht van wat er tijdens de Tweede Wereldoorlog gebeurde met Joods vastgoed. Wel bevatten ze alleen informatie over onteigende panden die doorverkocht waren. De informatie in de Verkaufsbücher werd bij de digitalisering gekoppeld aan kadastragegevens.

Op 27 mei 2020 berichtten onderzoeksjournalisten van het televisieprogramma Pointer (KRO-NCRV) over de 7.500 geregistreerde transacties van deze systematische onteigening van Joodse burgers en de rol van Nederlandse gemeenten.¹ De journalisten benaderden de gemeenten die in de Verkaufsbücher voorkwamen met een verzoek om stellingname, waaronder gemeente Vlissingen.

Elke registratie van een verkooptransactie vermeldt o.a. het adres van het verkochte pand of panden, de 'verkoper' en de koper (beiden met adres). Daarnaast wordt de beheerder genoemd, de notaris, de verkoopdatum en de koopprijs.

Drie hoofdvragen

Het gemeentebestuur van Vlissingen heeft toen vastgesteld dat het geen goed beeld had van de rol die de gemeente destijds speelde bij onteigening en rechtsherstel van Joodse inwoners. Ook de archieven geven geen eenvoudig antwoord op zulke vragen. Gegevens uit de collecties van met name het Nationaal Archief in Den Haag en het Zeeuws Archief in Middelburg moesten hiervoor met elkaar verbonden worden. De gemeente besloot dat vervolgstappen alleen betekenisvol zijn als we de historische feiten kennen. Daarop is een onderzoeksopdracht geformuleerd met twee hoofdvragen en een derde, achterliggende vraag.

Vraag 1: ontrecthing

De eerste vraag gaat over de ontrecthing van Joodse vastgoedeigenaren door de Duitse bezetter. We weten dat gemeenten in praktische zin meegewerkt hebben aan de onteigening – van transport en opslag van inboedels tot betrokkenheid bij de verhuur van leegstaande panden. Van een aantal steden is bekend dat de gemeente een of meerdere Joodse panden gekocht heeft, direct of via een tussenhandelaar. Heeft gemeente Vlissingen gebruikgemaakt van de ontrecthing van hun Joodse burgers door onteigend vastgoed te verwerven, wel wetend waarom deze panden tegen een vaak lage prijs te koop aangeboden werden?

Vraag 2: rechtsherstel

De tweede hoofdvraag gaat over het rechtsherstel na de bevrijding. We weten dat onteigende panden meestal zijn teruggegeven aan de rechtmatige eigenaar. Van Amsterdam en Den Haag is bekend dat ze na de oorlog naheffingen en

boetes voor gemeentelijke belastingen op vastgoed of een erfpachtcanon vorderden voor de tijd tussen het moment van onteigening en het herstel van het eigenaarschap, zonder enig respect voor het bijzondere slachtofferschap. Heeft gemeente Vlissingen naheffingen en eventuele boetes opgelegd aan Joodse huiseigenaren of hun nabestaanden, met name voor straatbelasting?

Vraag 3: bejegening

Deze twee vragen zijn beide concrete en formele vragen naar bestuurlijke keuzes. De handelingsruimte van de gemeente was zowel binnen het onteigeningsbeleid van de bezetter als binnen het nationale beleid voor het rechtsherstel na de bevrijding beperkt. Minder concreet, maar niet minder wezenlijk is de derde vraag, die naar de bejegening van de Joodse bewoners door gemeente Vlissingen. En hoe de gemeente zich rekenschap gaf van hun bijzondere slachtofferschap.

Conclusies over de onteigeningen

1. In totaal vonden wij 38 panden die de bezetter tijdens de Tweede Wereldoorlog in beheer heeft genomen. Van deze panden zijn er 14 verkocht.
2. Panden van de Joodse gemeente, zoals de synagoge met bijgebouwen, zijn niet in beheer genomen of verkocht.
3. We vonden geen verplicht geregistreerde of verkochte landbouwgronden.
4. Gemeente Vlissingen kocht tijdens de oorlog geen panden van Joodse eigenaren.

Conclusies over het rechtsherstel

1. Voor alle 14 verkochte panden vond rechtsherstel plaats.
2. Het is onwaarschijnlijk dat de gemeente naheffingen verstuurde voor straat- en rioolbelasting. Niets in de archieven wijst hierop, net als trouwens in de andere gemeenten die wij onderzochten. Aan de andere kant: gemeente Vlissingen verleende ook geen enkele coulance op basis van het bijzondere Joodse slachtofferschap.

Conclusies over de bejegening

1. Burgemeester Van Woelderen was actief binnen het verzet, maar zijn opvattingen over het naziregime kwamen niet duidelijk naar voren in zijn handelen als burgemeester van Vlissingen. In juni 1943 werd hij ontslagen.
2. Na de bevrijding keerde Van Woelderen kort terug als burgemeester van Vlissingen. In juli 1945 ging hij met pensioen.
3. NSB'er Piet Callenfels volgde in juni 1943 burgemeester Van Woelderen op. Zijn beleid in Vlissingen was pro-Duits, maar tegelijkertijd gematigd.
4. Zowel de gemeente als de kranten besteedden publiekelijk na de oorlog weinig aandacht aan de Jodenvervolging en het bijzondere Joodse slachtofferschap.

Bovenstaande conclusies laten zien dat de vraag wie nu ‘de gemeente’ was, niet zo duidelijk is als op het eerste gezicht lijkt. We moeten onderscheid maken tussen hoe gekozen en benoemde bestuurders in de eerste fase van de bezetting handelden en hoe ze te werk gingen in de tijd toen er een NSB-burgemeester was. Die NSB-burgemeester bestuurdde zonder gemeenteraad. En de wethouders en andere functionarissen waarmee hij samenwerkte, waren ook door de bezetter benoemd.

Het uitvoerende werk van bijvoorbeeld de gemeentepolitie of gemeentediensten is een kwestie op zich. De vraag hoe zulke diensten hun werk deden en in welke vorm en mate ze collaboreerden bij de Jodenvervolging, valt buiten ons onderzoek. Dat geldt ook voor de bemoeienis van de gemeente bij vordering van woningen door de Wehrmacht. De burgemeester had volgens de Nederlandse wet het recht om panden te ‘vorderen’. Hij maakte van dit recht gebruik op bevel van de Wehrmacht, toen de bezetter nog probeerde om de schijn van goed bestuur en continuïteit op te houden. De Wehrmacht betaalde zo ook enkele jaren compensatie aan de eigenaren van de panden. Die betalingen stopten zodra de bezetter de schijn van rechtstaat liet vallen, of al eerder als duidelijk werd dat het om een Joodse eigenaar ging.

Over het algemeen werkten gemeenten het vorderingsbeleid niet tegen en leverden ze hulp waar gevraagd, net zoals bij de onteigening en deportatie van Joodse inwoners. Wel laat dit onderzoek zien dat de rol en speelruimte van de gemeente beperkt was. Zeker tijdens de oorlogsjaren, toen de bezetter maatregelen dicteerde. Het naoorlogse proces van rechtsherstel verliep grotendeels buiten gemeentebestuurders om.

Met onze 21^e-eeuwse blik op de Tweede Wereldoorlog vinden we het bijzondere slachtofferschap van de Joodse bevolking vanzelfsprekend. De conclusies van dit rapport, en ook de bredere vakliteratuur, laten zien dat Nederlandse bestuurders daar tijdens en vlak na de oorlog anders naar keken. Het besef dat Joodse burgers in bijzondere mate slachtoffers waren, leefde nauwelijks. Sterker nog: een van de leidende principes was juist dat niemand bevoordeeld of benadeeld mocht worden door het rechtsherstel.

In de praktijk betekende dat voor Joodse burgers indirect nog meer onrecht en benadeling. Eigenaren van panden die voor de Wehrmacht waren gevorderd, kregen een kleine vergoeding via de gemeente. Voor Joden van wie het vastgoed onder beheer geplaatst was, ging deze vergoeding naar de roofinstellingen of bleven achter in de gemeentekas.

In een aantal gevallen was een Joods pand in de oorlog niet verkocht, maar verhuurd door de ANBO. Soms had de oorlogskoper het pand verhuurd. Pas als de oorspronkelijke eigenaar zijn pand terugkreeg, kon hij de huur opzeggen. Zijn eigenaarschap kreeg dus geen voorrang op de huurbescherming. Of de gemeente vorderde een teruggegeven Joodse woning vanwege de nijpende woningnood. Sommige nabestaanden emigreerden na de oorlog uit Nederland en Europa. Zij waren vaak niet in de positie om een claim in te dienen bij het NBI, of hadden daar geen interesse in. Zo bleven talrijke oorlogskopers in het bezit van Joods eigendom. De inboedels kwamen zelden of nooit terug, of ze

Algemeen Nederlandse Beheer van Onroerende Goederen. Deze organisatie werd opgericht om huisbezit van Joden na hun deportatie te verkopen voor de NGV.

nu waardevol of eenvoudig waren. NSB'ers huurden onteigende panden voor een vriendenprijs, maar die vormde wel de basis voor de minnelijke schikking na de oorlog. Dit zijn slechts een paar voorbeelden. Indirect onrecht kwam structureel voor.

Vervolg

Met deze eindrapportage is het archiefonderzoek naar de twee of drie hoofdvragen van de opdracht volgens ons afgerond. Het kleine restrisico dat andere archieven de resultaten in detail nog corrigeren of aanvullen, staat in geen verhouding tot de onderzoeksinspanning die daartoe nodig zou zijn.

Vervolgonderzoek

In de loop van 2023 zijn de onderzoeken met vergelijkbare vraagstellingen afgerond voor tientallen gemeenten in het hele land. Daarmee ontstaat een representatief beeld rondom onteigening en ontrecting, met patronen en uitzonderingen op lokaal niveau. De goede samenwerking tussen de uitvoerders van deze onderzoeken kan als basis dienen voor een afsluitende conferentie en/of enkele tijdschriftartikelen voor Nederlandse vakgenoten.

Uit dit project en andere gemeentelijke onderzoeksprojecten komen drie wetenschappelijke vervolgonderzoeken naar voren. Het eerste is een nationaal onderzoek naar de rol van makelaarskantoren in de processen van onteigening, ontrecting en rechtsherstel, op basis van nog beschikbare firma-archieven. Het tweede is een systematisch onderzoek vanuit het perspectief van de provinciale overheid. Provincies kregen alle aankoopplannen van Joods vastgoed door gemeenten voorgelegd, of zo'n gemeente nou wel of geen NSB-burgemeester had. Het derde is een groot project om de cruciale archieven van het NBI en de Raad voor het Rechtsherstel beter toegankelijk te maken en digitaal te ontsluiten. Op termijn geldt dat ook voor de archieven van het Grootboek voor de Wederopbouw die nu nog beperkt openbaar zijn. Het Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging (CABR) kan hier als voorbeeld dienen.

Voor vervolgonderzoek om ons beeld van de Joodse geschiedenis onder het naziregime volledig te maken, zijn verschillende richtingen denkbaar. De belangrijkste is waarschijnlijk de verdere reconstructie van levensverhalen door arbeidsintensief archiefonderzoek in collecties en met ingangen die tot nu toe minder gebruikt zijn. De nu al indrukwekkende verzameling van bijvoorbeeld het Joods Monument zou hiermee verrijkt kunnen worden.

Expositie

Onze aanbeveling wat betreft de publieke herinnering aan deze historische gebeurtenissen richt zich tot alle betrokken gemeenten samen. Vervolgonderzoek levert ongetwijfeld nieuwe, waardevolle inzichten op voor steden en regio's. De tientallen vergelijkbare onderzoeksprojecten van dit moment bieden de eenmalige kans om een digitale of rondtrekkende expositie in te richten. Zo'n expositie zou het meest sprekende materiaal uit verschillende projecten

en gemeenten bijeenbrengen. Inzichten uit genoemde conferentie kunnen een leidraad vormen voor het verhaal van deze expositie.

Serie rapporten

Tegelijk met dit onderzoek in gemeente Vlissingen voert het onderzoeksteam van Advies & Actualiteit van de Radboud Universiteit ongeveer twintig vergelijkbare projecten uit. Die onderzoeken zijn voor zo'n veertig gemeenten in Gelderland, Overijssel, Noord-Holland en Zuid-Holland. In al deze projecten hanteren we dezelfde methodiek.²

De hoofdstukken Inleiding en Verantwoording (hoofdstuk 1 en 3) van de eindrapportages zijn daarom grotendeels gelijklopend. Dat geldt vooral voor de uiteenzetting van de methodiek met de archiefbronnen, de nationale juridisch-institutionele kaders van ontrecting en rechtsherstel en de vergelijking met andere steden en onderzoeksprojecten.

Noten

¹ KRO-NCRV, Pointer, pointer.kro-ncrv.nl/vastgoedboeken-van-de-duitse-bezetter.

² Radboud Universiteit, Advies & Actualiteit, www.ru.nl/rich/rich-society/advies-actualiteit-onderzoek-opdracht/vm/onteigening-van-joods-vastgoed-in-wo2-en.

3. Verantwoording

Gemeente Vlissingen heeft deze onderzoeksopdracht gegund aan universitaire onderzoekers. Daarmee verwacht zij een wetenschappelijke bekrachtiging van het omvangrijke bestaande onderzoek over dit thema. Dat begint met een doordachte verantwoording van de gekozen onderzoeksmethoden, begrippen en concepten die we gebruiken. De bronnen die we kiezen, moeten relevant en doelmatig zijn. Elke soort bronnen kent beperkingen. Aan de hand van eigen vooronderzoek en dat van anderen hebben we bepaald welk type bronnen we gebruiken – en welke bronnen juist niet.

Woordkeuze

Nog voordat in de zomer van 1942 de deportatie van de Joodse bevolking van Nederland begon, was de uitsluiting van Joodse burgers uit het economische leven een centrale doelstelling van het naziregime. Joodse bedrijven werden gesloten of aan Arische gegadigden verkocht. Vastgoed, hypotheek en huurinkomsten van Joodse Nederlanders werden in beheer genomen. De inkomsten die deze transacties opleverden, waren voor de bezetter uiteindelijk bijzaak, al werden het geroofde geld en bezit ingezet om de kosten van deportatietransporten en de bouw en het onderhoud van kampen als Westerbork te dekken.

Roof, onteigening of vordering

Het begrip ‘roof’ (of formeler, ‘ontvreemding’) werd na de bevrijding gekozen om dit criminele handelen van de Duitse instanties te benoemen. De term ‘roof’ laat de morele veroordeling van het handelen van de bezettingsmacht treffend zien.

Toch schiet het woord voor de doelstellingen van dit onderzoek tekort. We moeten ons namelijk verdiepen in de instituties en rechtsregels die werden ingericht om deze roof uit te voeren. Bovendien was de toe-eigening van bezit voor eigen gewin niet het hoofddoel.

Het begrip ‘ontrechting’ treft wél precies deze doelstelling. Namelijk: burgers hun (economische) rechten ontnemen en uit de maatschappij verwijderen. In dit rapport hanteren we daarom het begrip ‘ontrechting’ als het om de slachtoffers gaat. Gezien de moord op zes miljoen Joden door het naziregime schiet ook die term tekort. Maar in elk geval past de term ‘ontrechting’ bij de vragen over bestuurlijke procedures en keuzes waar dit onderzoek over gaat.¹

Vervreemding of onteigening

Voor het vastgoed zelf ontbreken de juiste woorden. Juridische termen zijn immers niet bedoeld om het handelen van een misdadige overheid in woorden te vatten. De neutrale term ‘vervreemding’ zegt juridisch niet meer dan de overdracht van eigendomsrechten, bijvoorbeeld door verkoop of schenking. ‘Onteigening’ (of ‘gedwongen verkoop’) betekent dat een overheid vanuit een

algemeen belang – en terughoudend – een burger dwingt om zijn eigendom aan de staat over te dragen tegen een passende compensatie. Elke democratie kent zulke procedures. Bijvoorbeeld voor de uitbouw van infrastructuur en stadsvernieuwing, of bij een noodsituatie zoals na de bombardementen op Rotterdam en Nijmegen.²

Van zo'n onteigening was tijdens de bezetting geen sprake. Ontrechting van de burger was immers het doel. Ook was geen sprake van proportionele en gerechte compensatie. Streng genomen werd de zeggenschap over een pand onteigend, maar het stond de beheerder vrij om dat pand te verkopen. Na deportatie van de ontrechten bleef de verkoopsom bij een roofinstelling. Het slachtoffer kreeg geen financiële compensatie voor zijn eigendomsverlies, maar alleen een maandelijksse toelage uit zijn claim op de Niederländische Grundstücksverwaltung (NGV), om in een minimaal levensonderhoud te voorzien.

In het rapport onderscheiden we Duitse onteigeningen (op basis van de verschillende anti-Joodse Verordnungen) en Nederlandse onteigeningen. In uitzonderlijke situaties zoals overstromingen kon de Nederlandse overheid ook voor en na de bezetting land- en huizenbezit onteigenen in het belang van wederopbouw. In een aantal gemeenten gebeurde dit tijdens of na de oorlog na bombardementen.

De term vordering of confiscatie verwijst naar een verdere complicatie. De Duitse Wehrmacht vorderde huizen, scholen en bedrijfspanden om soldaten in te kwartieren of om oorlogsmaterieel op te slaan. De bezitter behield zijn eigendom, maar het gebruik ervan moest hij aan de bezetter laten. Dit gebeurde tegen een kleine periodieke compensatie. Of de eigenaar al dan niet Joods was speelde bij vordering geen rol. In enkele gemeenten werden huizen gevorderd om ze vervolgens te slopen, voor de bouw van verdedigingswerken of een vrij schootsveld. Het verschil met de 'Duitse' onteigeningen is dat het geen specifiek anti-Joodse maatregel was en dat er een compensatie tegenover stond.

Andere juridische begrippen

Ook het gebruik van andere juridische begrippen krijgt in deze context een cynische ondertoon. Een 'beheerder' (Verwalter) of 'bewindvoerder' (Treuhänder) over het eigendom van een burger zou immers altijd naar eer en geweten de belangen van deze burger moeten dienen. In zekere zin werden de Joodse eigenaren inderdaad onder curatele geplaatst. Het stond de beheerder echter vrij om het vastgoedbezit te verkopen naar eigen goeddunken. Dat werd zelfs van hem verwacht.

Toch kunnen we er niet omheen om deze termen te gebruiken om aan te tonen welke juridische constructies de bezetter gebruikte. Zonder deze kennis is namelijk ook het proces van rechtsherstel – met deels dezelfde termen als 'beheer' – niet goed te begrijpen. Daarbij kunnen de intenties van ontrechting (en uiteindelijke deportatie) door een onrecht-staat niet genoeg benadrukt worden. Met deze belangrijke kwalificatie hanteren we zo veel mogelijk het begrippenpaar 'ontrechting' en 'onteigening'.

De NGV (ofwel: Nederlandse Administratie van Onroerende Goederen) was de centrale instantie die het Joodse eigendom vanaf 1941 eerst registreerde en vervolgens liet doorverkopen.

Rechtsregels en morele normen

De spanning tussen morele oordelen en juridisch-institutionele kaders keert in dit onderzoek steeds terug. Voor de oorlog en tijdens haar ballingschap in Londen had de Nederlandse regering met deze spagaat te maken. Ze gaf haar ambtenarenapparaat de opdracht om het bestuur voort te zetten tijdens een (eventuele) bezetting – in het belang van de Nederlandse bevolking en zoals het oorlogsrecht dat voorzag. Tegelijk deed ze er met de geallieerden alles aan om Nederland te bevrijden en steun te bieden aan het verzet. Zo vormden de **Verordnungen** van de bezetter geldend recht, hoewel de bezetting illegaal was en de Verordnungen burgers onrecht aandeden.

Ook bij het naoorlogse rechtsherstel konden de onteigeningen wel ‘nul en nietig’ verklaard worden, maar de Nederlandse instanties konden deels niet anders dan effecten van de Duitse regels als uitgangspunt nemen bij het reconstrueren en ongedaan maken van alle gevolgen.

In veel gevallen waren de oorlogskopers van het vastgoed op de hoogte van het feit dat ze onteigende Joodse panden kochten – of ze hadden daarvan op de hoogte kunnen zijn. Desondanks werd hun eigendomsclaim na de oorlog door de uitvoerders van het rechtsherstel niet op die grond in twijfel getrokken. Het principe van de bescherming van privébezit kreeg prioriteit. Zonder bewijs van het tegendeel werd in de praktijk aangenomen dat oorlogskopers te goeder trouw hadden gehandeld.

Om zo snel mogelijk een normalisering van het economisch verkeer te bereiken, koos de Nederlandse staat na de oorlog voor een ‘verdelende’ in plaats van een ‘herstellende’ gerechtigheid. Het rechtsherstel mocht de oorlogskopers niet benadelen en de oorspronkelijke eigenaren niet bevoordelen. Zo moest men bepalen wat er gebeurd zou zijn als het vastgoed niet onteigend was geworden, met alle bijbehorende praktische haken en ogen en onrechtvaardigheden. Door dit uitgangspunt deelden twee eigenaren eigenlijk hetzelfde bezit. Van hen werd verwacht dat ze samen tot een redelijke en acceptabele oplossing zouden komen. Dat leidde tot langlopende conflicten over renovatiekosten, huurder-ving, belastingheffingen en dergelijke, en uitgebreide verrekeningen daarvan. De Joodse ontrechten moesten hun herstelde eigendomsrechten feitelijk met anderen delen. Bij de onderhandelingen hadden zij vaak de zwakkere positie.³

Gebruikte archieven

In ons eigen werk en de rapporten van anderen worden wel twintig verschillende typen archieven gebruikt om de gestelde vragen te beantwoorden. Toch biedt geen daarvan een volledig en definitief antwoord. Daar komt nog bij dat sommige archieven of delen daarvan tijdens de oorlog verloren zijn gegaan, met opzet vernietigd, of na de oorlog gereorganiseerd of opgeschoond.

We hebben geprobeerd om de betrouwbaarheid van onze antwoorden te verhogen door een combinatie van drie verschillende typen archieven. We onderscheiden hier als hoofdcategorieën politiek-bestuurlijke archieven, administratieve en justitiële archieven, en particuliere archieven en media.

Verordnungen waren besluiten van de Duitse Rijkscommissaris. Ze werden per jaar doorgenummerd; bijvoorbeeld Verordnung 154/1941 voor de registratie van vastgoed.

De inventarisatie van Joodse inwoners en vastgoed vormde de basis van dit onderzoek. We zijn daarbij enorm geholpen door vaak jarenlang gedetailleerd speurwerk van lokale Joodse organisaties, historische verenigingen en initiatieven voor het leggen van **Stolpersteine** of **Herdenkingsstenen**. Zij zetten zich nog steeds in om de talloze Joodse slachtoffers hun gezicht en verhaal terug te geven. Zulke lokale initiatieven dragen bij aan het nationale overzicht van het **Joods Monument** en omgekeerd.

Deze inventarisaties zijn zo volledig mogelijk. Vanzelfsprekend gaan ze over de Joodse inwoners, maar ze vermelden – voor zover bekend – ook woonadressen, vaak het laatste adres voor deportatie. Vaak is dat een huurwoning, of het adres waar iemand als vluchteling onderdak heeft gevonden. In een kleiner deel van de gevallen gaat het om wooneigendom. Het percentage woning-eigenaren varieert sterk per stad, afhankelijk van bijvoorbeeld de verhouding tussen gevestigde Joodse inwoners en nieuwkomers – zoals vluchtelingen uit het Derde Rijk. Bovendien was het in die tijd niet ongebruikelijk om eigenaar te zijn van een of meerdere (verhuurde) panden en zelf een huurwoning te betrekken. Uit de ervaring van onderzoek voor andere gemeenten weten we dat het natrekken in het kadaster van alle unieke adressen uit het Joods Monument arbeidsintensief is en slechts in enkele gevallen een onbekend pand in Joods eigendom oplevert dat wel onteigend maar niet verkocht is.

Archieven van politiek en bestuur

De reconstructie van beleidskeuzes en besluiten door de gemeente vormt een belangrijk onderdeel van ons onderzoek – belangrijker dan in de meeste rapporten die andere onderzoeksteams maakten voor gemeenten. We deden systematisch onderzoek in de notulen, besluitenlijsten, jaarverslagen en correspondentie van de **gemeenteraad** en het college van B en W. De kwaliteit van deze bestuurlijke verslaglegging varieert voor de oorlogsjaren sterk van stad tot stad. De komst van een NSB-burgemeester had hier ook vaak grote invloed. Niet zelden zijn delen van deze archieven aan het einde van de bezettingstijd met opzet vernietigd. Ook soortgelijke archieven van de **Commissaris der Provincie** zijn relevant, vooral omdat die vastgoedaankopen door gemeenten moest goedkeuren.

Administratieve archieven

In dit onderzoek maken we gebruik van drie soorten administratieve archiefbronnen: de administratie van de bezetter, die van reguliere Nederlandse overheidsinstellingen (met name op gemeenteniveau) en de archieven van bijzondere instellingen voor het rechtsherstel.

Nederlandse archiefvormende instellingen die systematisch informatie verzamelden, zijn bijvoorbeeld het kadaster en de uitvoerende diensten van gemeenten. Deze laatste bestanden bestaan vaak niet meer, bijvoorbeeld doordat archieven tientallen jaren later zijn opgeschoond. Waar ze nog wel bestaan, zijn ze voor dit onderzoek uit tijdsoverwegingen niet systematisch doorzocht. Ondanks digitale toegangen blijft het kadaster een bron die veel expertise en tijd vergt, onder andere door de herindelings- en omnummering

Zogenaamde ‘struikelstenen’ in het trottoir voor het laatste woonhuis van gedeporteerde Joden, sinds 1992 in heel Europa geplaatst.

Een online monument voor alle slachtoffers van de Jodenvervolgung, met beeldmateriaal en levensverhalen.

In de zomer van 1941 ontbond de bezetter de gemeenteraden en de Provinciale Staten. De volledige bestuurlijke macht kwam in handen van de burgemeesters en de Commissarissen der Provincie.

Zo heette de Commissaris van de Koningin tijdens de bezetting.

van de grondstukken. Waar verdieping noodzakelijk was, zijn deze archieven doelgericht geraadpleegd.

Daarbij mogen we niet vergeten dat de neerslag van bestuurlijke besluiten of ambtelijk handelen in de bijbehorende archieven altijd zakelijk-formeel of kil over zal komen. Het contrast met de tragedie van de Joodse levensverhalen is dan enorm. Deze formele akten verraden maar weinig over de 'bejegening' van de Joodse slachtoffers. Een gemeentefunctionaris die via een louche deal een Joods pand in handen kreeg, zal dat in de regel in de akten niet breed hebben uitgemeten. Omgekeerd zal een ambtenaar die zich onder de bezetting inzette voor Joodse burgers dat evenmin op schrift gezet hebben. Daarom zijn we terughoudend geweest om op basis van enkele impressies uit deze archieven algemene conclusies over 'het gemeentebestuur' of 'de gemeentelijke diensten' te formuleren.

De administraties van de NGV en de ANBO zijn in delen ondergebracht bij het NIOD Instituut voor Oorlogs-, Holocaust-, en Genocidestudies in Amsterdam. Delen van de omvangrijke registratie van onteigend vastgoed zijn echter ook op andere plaatsen teruggevonden, zoals in het Kadastermuseum in Arnhem.⁴ Het bekendste onderdeel van de NGV-administratie zijn de 18 Verkaufsbücher (waarvan er één verloren is gegaan). Daarin werden in de bezettingsjaren ruim 7.500 verkooptransacties van onteigend Joods vastgoed geregistreerd.⁵

Waar het de gedwongen verkoop van landbouwgrond door Joodse eigenaren (Verordnung 102/1941) betreft, zijn de archieven van het Bureau voor de Goedkeuring en Pachtbureaus/Grondkamers relevant. Die instanties hielden daarop toezicht.⁶

Een centrale rol in dit onderzoek speelt de administratie van de **Raad voor het Rechtsherstel**, zoals die na de oorlog is opgebouwd. Uitvoerende dienst van deze Raad was het Nederlands Beheersinstituut (NBI); met name dit archief is voor ons onderzoek relevant. Het is een van de meest omvangrijke collecties in het Nationaal Archief, maar is lang vergeten en verwaarloosd. Tijdens het proces van rechtsherstel zijn stukken uit de NGV- en ANBO-administraties tamelijk ongeorganiseerd overgeheveld naar het NBI. Ze dienden als bewijsstukken voor de dossiers op naam van beheerders, collaborateurs en ook ontrenten.

Rechtbankdossiers

Ook rechtbankdossiers spelen een rol in dit onderzoek. Zowel in de ont-eigeningsvraag als bij de rechtsherstelvraag, maar beide op een heel verschillende manier. Veel NSB-burgemeesters – en andere functionarissen zoals wethouders, gemeentesecretarissen en politicommissarissen – moesten na de bevrijding verantwoording afleggen voor een rechtbank van de zogenaamde 'bijzondere rechtspleging'.⁷ Deze CABR-dossiers vormen de archivale neerslag van deze processen en vonnissen. De ervaring van eerdere onderzoeken leert echter dat koop of huur van Joodse panden door

De in augustus 1945 opgerichte Raad voor het Rechtsherstel was de coördinerende instantie voor het ongedaan maken van de ontrenting van personen en instellingen en het herstel van rechtsverhoudingen.

Het Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging in het Nationaal Archief bevat de processtukken van deze zuiverings-tribunalen op regionaal niveau.

functionarissen zelden of nooit een centrale plaats innam in hun proces. Deze bewerkelijke en beperkt toegankelijke dossiers hebben we daarom alleen als aanvullend bewijsmateriaal gebruikt. CABR-dossiers kunnen op persoonsnaam worden opgevraagd.

De Raad voor het Rechtsherstel heeft verschillende administratieve ingangen. Dossiers van de afdeling Onroerende Goederen zijn geordend op plaatsnaam, waardoor het eenvoudig is om onteigend Joods bezit per gemeente terug te vinden. In de dossiers zitten de aangifteformulieren van het onroerend goed met de opeenvolgende eigenaars, de verkoopprijzen en eventuele hypotheeken. De rechtsherstelvraag is met deze dossiers vrijwel altijd te beantwoorden. Omdat het vaak alleen de kale weerslag van het uiteindelijke resultaat betreft, vertellen de dossiers nauwelijks iets over de procedure die eraan is voorafgegaan. Om daar meer zicht op te krijgen, hebben we ook de registers van de afdeling Rechtspraak van de Raad voor het Rechtsherstel meegenomen in het onderzoek. Hierin staan alle zaken van met name Joodse ontrechten die niet door een minnelijke schikking opgelost konden worden. In deze registers zitten ook zaken van NSB'ers en zogenaamde 'vijandige onderdanen'.

Particuliere archieven en kranten

Notariële archieven die ouder zijn dan 75 jaar, zijn te vinden bij een openbare archiefdienst. De notariële archieven die jonger zijn dan 75 jaar worden bewaard bij de rechtbanken of bij de notaris zelf. De archieven worden elke keer overgebracht in perioden van 10 jaar. Voor het laatst zijn de archieven uit de periode t/m 1935 overgebracht. Voor alle akten geldt dat ze na 75 jaar openbaar worden, met uitzondering van testamenten en codicillen, die pas na 100 jaar openbaar worden. De eerlijkheid gebiedt te zeggen dat we geen verzoek hebben gedaan om inzage. In de archieven van gemeenten en burge-meesters werd sowieso al de ene zijde van correspondentie en onderhandelingen met deze kantoren zichtbaar, die zeker goed verdienen aan de onteigeningen, de (door)verkoop en het beheer van de panden.⁸ Ook in de rapporten voor andere gemeenten keert deze potentieel belangrijke bron niet terug.

Onze methode

In dit onderzoek wilden we betrouwbare antwoorden formuleren op de twee hoofdvragen: heeft gemeente Vlissingen panden aangekocht van Joodse eigenaren, en zijn naheffingen van gemeentebelastingen opgelegd in het proces van rechtsherstel?

Daarnaast leverden systematische zoektochten in de archiefcollecties een impressie op van hoe de gemeente Joodse burgers bejegende, tijdens de bezetting en na de bevrijding. Zijn er aanwijzingen dat de gemeente naar vermogen probeerde om de impact van anti-Joodse maatregelen te vertragen of te beperken? Of is de indruk eerder dat men hoopte, door mee te werken aan deze anti-Joodse maatregelen, een zekere welwillendheid te bereiken van de bezetter tegenover andere burgers? Besteedde de gemeente na de bevrijding

speciale aandacht aan Joodse slachtoffers en nabestaanden, bijvoorbeeld door belastingen of boetes kwijt te schelden?

Onteigeningsvraag

Op het eerste gezicht lijken de Verkaufsbücher een duidelijk antwoord te geven op de onteigeningsvraag. Daarin staan alle onteigende Joodse panden die door de bezetter waren doorverkocht – kleine administratieve slordigheden en het ontbrekende eerste register daargelaten.

Daaruit blijkt dat gemeente Amsterdam een flink aantal panden direct van de ANBO kocht. Amsterdam was echter de grote uitzondering. De andere gemeenten die in de Verkaufsbücher als koper te boek staan, kochten slechts één of enkele van tientallen of honderden doorverkochte panden. De onderzoeksrapporten van andere gemeenten laten bovendien zien dat aankoop door de gemeente via een tussenhandelaar ook naar verhouding zelden voorkwam.

Drie stappen

Daarom kozen we voor een alternatieve aanpak. Door vanuit verschillende bronnencollecties dezelfde hoofdvraag te benaderen, ontstaat een betrouwbaarder beeld. Onze aanpak bestond uit drie stappen, die elkaar aanvullen en controleren:

1. De reconstructie van politieke besluitvorming over de eventuele aankoop van onteigende panden. De belangrijkste bronnen zijn hier de archieven van gemeente- en provinciebestuur.
2. Een reconstructie van de transacties die vermeld worden in de Verkaufsbücher, aangevuld met kadastronderzoek.
3. Onderzoek naar berichtgeving over oorlogsaankopen en teruggaafproblemen in lokale kranten na de oorlog.

Zowel voor, tijdens als na de bezettingsjaren vereiste de aankoop van vastgoed een besluit van de gemeenteraad – of ten minste van het college van B en W, toen de bezetter de gemeenteraden ontbonden had. De formele werkwijze van nationale en decentrale overheden in dit vraagstuk is voor dit onderzoek een voordeel. De eerste stap was dus om naar verwijzingen over koop(onderhandelingen) te zoeken in de notulen en besluiten van raad en college en in jaarverslagen van de oorlogsjaren. Een soortgelijke zoektocht deden we in dezelfde omvangrijke bronnen voor de eerste drie jaar na de bevrijding, omdat ook teruggaaf op de agenda kan hebben gestaan. Uit onderzoeksrapporten voor andere steden is bekend dat het gemeentebestuur de toestemming van de Commissaris der Provincie nodig had voor zulke aankopen. Daarom hebben we ook het archief van de Commissaris bestudeerd.

Als tweede stap bestudeerden we de gegevens uit de Verkaufsbücher. Daarbij waren we extra alert op 'verdachte' panden: transacties met professionele tussenhandelaren, aankopen met een hoge kostprijs en notariële afhandeling uit de ambtstijd van een NSB-burgemeester. Uitgangspunt is de aanname dat de gemeente hechtte aan een formele verwerving van vastgoedeigendom.

De kans is dus groot dat panden die een gemeente heeft aangekocht, voorkomen in de Verkaufsbücher.

Buiten Amsterdam zijn echter maar een paar gevallen bekend waarbij de gemeente zelf in de Verkaufsbücher voorkomt als eerste koper.⁹ Particuliere geïnteresseerden schakelden vaker een tussenkoper in, om te verhullen dat men profiteerde van het lot van Joodse medeburgers. Het is aannemelijk dat ook gemeenten deze oplossing kozen. In principe kan elke eerste koper zo'n tussenhandelaar zijn geweest. Ons onderzoek beschouwde makelaars, notarissen en iedereen wiens naam bij meer dan één transactie in de Verkaufsbücher als koper vermeld werd als mogelijke professionele tussenhandelaar.

De resultaten voor andere steden laten zien dat gemeenten twee motieven hadden voor de aankoop van Joods vastgoed. Als het om stadsvernieuwing ging, vond de aankoop relatief vroeg plaats. Zo'n aankoop gebeurde vaker zonder tussenhandelaar en werd ook besproken in de bestuurlijke notulen.

Juist bij gewraakte aankopen (of pogingen daartoe) waar het om luxueuze woonruimte voor een NSB-burgemeester en andere gemeentefunctionarissen ging, werden verschillende methoden toegepast om de koop te verheimelijken. Tussenhandelaren werden ingeschakeld of niet de gemeente, maar de burgemeester of functionaris zelf trad als koper op. Zulke kopen bleven ook vaker buiten de bestuurlijke akten. De eigendomsgeschiedenis van de op deze gronden verdachte verkooptransacties – bovengemiddelde prijs, NSB-periode en/of professionele tussenhandelaar – hebben we in kadaster en NBI-archief gereconstrueerd tot het einde van de bezetting.

In bijna elke stad werd de burgemeester op enig moment tijdens de bezetting vervangen door een NSB'er. Hetzelfde gold voor de Commissaris der Provincie. Deze functionarissen werden na de oorlog berecht in het kader van de Bijzondere Rechtspleging. Het is goed denkbaar dat twijfelachtige vastgoedaankopen daarbij aan de orde kwamen. Voor een beperkt aantal personen per stad – met name burgemeester en wethouders – hebben we daarom ook de procesdossiers uit het Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging (CABR) onderzocht.

We gingen op zoek naar uitzonderingen en handelingen die ook tijdens en vlak na de oorlog door velen als onoorbaar werden beschouwd. Daarom namen we als derde stap de pers mee in het onderzoek. In de tijd van naoorlogse zuiveringen lag het handelen van gemeenten en (NSB-)burgemeesters tijdens de bezetting onder een vergrootglas. Daarom namen we de krant door op verwijzingen naar onteigend Joods vastgoed en de opstelling van de gemeente daarin. We keken ook naar berichtgeving over aankoop, geplande transacties of huurcontracten als vormen van collaboratie en winstbejag.

Voor Vlissingen vonden wij 14 panden en percelen van Joodse eigenaren in de Verkaufsbücher. Ondanks ons zorgvuldige onderzoek is het mogelijk dat we een transactie en daarmee een mogelijke aankoop door de gemeente of kooponderhandelingen hebben gemist. Door niet op één ingang te vertrouwen,

maar verschillende benaderingen en archiefcollecties in te zetten, verkleinden we dat risico.

Rechtsherstelvraag

Tijdens de bezettingsjaren stuurde elke gemeente in Nederland huiseigenaren aanslagen voor diverse gemeentebelastingen – net als in de jaren daarvoor. De belangrijkste daarvan, waarop wij ons concentreerden, was de zogenaamde straat- of weg(en)belasting. Hetzelfde gold voor de zogenaamde erfpachtcanon, hoewel die in sommige gemeenten gebruikelijk was en in andere niet of nauwelijks voorkwam.¹⁰

In het laatste oorlogsjaar namen de belastingschulden toe, doordat veel oorlogskopers, vaak NSB'ers of Duitsers, de stad verlieten. Ook verlieten de administratie en het bestuur steeds minder geordend. In de meeste gevallen werd deze belasting bij teruggave van het eigendom meegenomen in de eindafrekening tussen de oorspronkelijke eigenaar (of zijn nabestaanden) en de oorlogskoper.

De kans op openstaande rekeningen, en dus op naheffingen en boetes, was vooral groot als het onteigende pand niet was verkocht, maar in handen was gebleven van de ANBO of een andere beheerder. Dat gebeurde terwijl zo'n gemeente wist dat de geadresseerde van deze naheffingsaanslag ondergedoken gezeten had of gedeporteerd was naar een concentratiekamp.

Drie stappen

Omdat dit gaat over patronen in de (in)formele bestuurspraktijk – en niet om uitzonderlijke bestuurlijke besluiten zoals bij de aankoop van panden – was onze aanpak anders opgebouwd. De reconstructie van politieke besluitvorming was daarom pas de tweede stap, na het onderzoek naar de vraag of er formeel rechtsherstel had plaatsgevonden.

Ook het onderzoek naar rechtsherstel gebeurde in drie stappen, met verschillende bronnen:

1. Het kadaster en de dossiers van de afdeling Onroerende Goederen van de Raad voor het Rechtsherstel combineerden we, om zo te achterhalen of rechtsherstel voor alle onteigende panden had plaatsgevonden.
2. De reconstructie van besluitvorming rondom gemeentelijke heffingen in notulen, jaarberichten en besluitenlijsten van de gemeenteraad. Voor de naoorlogse periode zochten we naar besluiten om naheffingen of boetes op te leggen bij rechtsherstel, of openstaande rekeningen juist kwijt te schelden voor bepaalde groepen burgers.
3. Onderzoek naar dossiers van de afdeling Rechtspraak van de Raad voor het Rechtsherstel. In veel van deze procedures ging het (ook) om belastingheffingen. Daardoor was de gemeente eventueel partij in deze uiteenzettingen.

We doorzochten alle transacties in de Verkaufsbücher. Via de naam van de ontrechte Joodse eigenaar in de NBI-dossiers reconstrueerden we of bij deze panden sprake is geweest van gemeentelijke belastingen bij het rechtsherstel.

Deze methode functioneerde slechts in een deel van de gevallen. Soms was het NBI-dossier niet vindbaar. Soms had de eigenaar, of hadden zijn nabestaanden geen verzoek om rechtsherstel ingediend. Niet zelden bevatte het dossier ook niet de gezochte informatie, omdat de zaak voor het NBI afgehandeld was met het akkoord tussen eigenaar en oorlogskoper. De exacte inhoud van het akkoord is lang niet altijd vastgelegd.

Soms vonden we panden die niet in de Verkaufsbücher stonden. Zulke panden buiten de Verkaufsbücher vonden we in het kadaster als ander vastgoedbezit van oorspronkelijke eigenaren van een pand uit de Verkaufsbücher of uit de adressen in het Joods Monument (al waren dat meestal huurpanden). Of uit lijsten met onteigende Joodse panden die sommige gemeenten opstelden in de oorlog en soortgelijke overzichten van de Raad voor het Rechtsherstel.

Als tweede stap bestudeerden we de verslagen van de gemeenteraad en het college van B en W van de eerste jaren na de bevrijding. Begrotingen van de gemeente lieten zien welke vastgoedgerelateerde belastingen in de gemeente geheven werden in die tijd. Gebruikelijk waren zogenaamde straat- of weg(en) belasting, soms apart rioolbelasting en een verzekeringspremie voor brand en **molest**.

De aanname was dat deze verslagen informatie bevatten over de praktijk van de belastingheffing en eventueel besluiten om die wel of niet door te zetten. Voorwaarde is dan wel dat deze naheffingen politiek of publiek omstreden waren. Een factor van onzekerheid bij deze aanpak was dat het opleggen van heffingen conform de geldende regels geen weerslag hoefde te vinden in de notulen van de raad. Er werd immers geen politiek besluit genomen. Omgekeerd kan men in de praktijk zijn afgeweken van de regels.

Naast NBI-dossiers bevat het Nationaal Archief nog een relevante bron. In gevallen waarin geen minnelijke schikking tot stand kwam tussen onteigende en oorlogskoper, werd de kwestie voorgelegd aan de afdeling Rechtspraak van de Raad voor het Rechtsherstel. Deze conflicten gingen (ook) om openstaande belastingaanslagen of boetes. Voor gemeente Vlissingen was de kans klein dat we in deze dossiers iets interessants vonden, want er waren maar weinig onteigende Joodse panden. Wel zijn de resultaten mogelijk betekenisvol voor de houding van de gemeente.

In een aantal Nederlandse gemeenten werden huizen niet alleen vanwege de Jodenvervolging in beheer genomen en onteigend. Onteigening gebeurde ook als maatregel na oorlogsschade door bombardementen en gevechten. En voor de bouw van verdedigingswerken, zoals de **Atlantikwall**. Hiervoor richtte het Ministerie van Financiën in 1940 het Grootboek voor de Wederopbouw in. Directe aanleiding waren het bombardement op Rotterdam op 14 mei en het bombardement op Middelburg een paar dagen later. Door dat laatste bombardement brak een grote brand uit in de stad, waardoor een groot deel van het centrum werd verwoest.

Schade ontstaan door moedwil van derden, in dit geval: oorlogshandelingen.

Verdedigingslinie die Nazi-Duitsland langs de kustlijn van West-Europa aanlegde tijdens de oorlog om een invasie van de geallieerden te voorkomen.

De gedupeerde kreeg een inschrijving in het Grootboek, met 4 procent rente. Op het moment van herbouw kreeg hij het bedrag uitbetaald dat het perceel en de opstallen in mei 1940 naar schatting waard waren geweest. Na de bevrijding bleef deze regeling min of meer onveranderd bestaan.

In de meeste gemeenteonderzoeken namen we deze vorm van onteigening en de inschrijving in het Grootboek als eindpunt voor eventueel rechtsherstel. Er was immers geen vastgoed meer en vaak ook geen kadastraal perceel, omdat het terrein werd herverkaveld vanwege de wederopbouw. Er bleef dus alleen een papieren inschrijving in het Grootboek over met een geldwaarde. Zelfs voor Rotterdam is geen verder onderzoek gedaan voor de Joodse panden binnen de 'brandgrens'. We kennen alleen een schatting van het aantal Joodse panden en hun waarde.¹¹

In sommige gemeenten bevatte het gemeentearchief nog bestanden van het Grootboek voor de Wederopbouw, waardoor we verhalen gedeeltelijk konden achterhalen. Ook voor Vlissingen was dit mogelijk.¹² Met deze bronnen konden we vaststellen of rechtsherstel ná of vóór de onteigening voor de wederopbouw had plaatsgevonden. Met andere woorden: betekende rechtsherstel teruggaaf van een perceel, of teruggaaf van een Grootboekinschrijving?

Systematisch onderzoek naar deze vorm van onteigening gaat alleen via het archief van het Grootboek voor de Wederopbouw, in het Nationaal Archief. Maar dat archief is beperkt toegankelijk. Eerdere onderzoekers kwamen tot de conclusie dat dit weinig nieuwe resultaten oplevert, en wel veel tijd kost. Het is geen toeval dat het bijna nooit geraadpleegd wordt – ook los van onze vraag naar onteigening en rechtsherstel. We hebben het voor dit onderzoek wel geraadpleegd. We troffen hierin voor Vlissingen 7 panden aan, maar het bevestigde dat ook via het grootboek in de meeste gevallen rechtsherstel tot stand kwam.¹³

Uitvoerende archieven van de gemeentelijke diensten van destijds en de belastinginning zouden kunnen dienen als aanvullende bron en vervolgstap, met aanslagen per huiseigenaar. Deze stap is bewerkelijk en geeft in het beste geval de gemeentelijke kant weer van de NBI-archieven, inclusief eventuele correspondentie over naheffingen bij rechtsherstel. Deze administraties zijn omvangrijk, niet gericht op onze vraag of door opschoning van archieven niet meer beschikbaar.

Deze methode met drie stappen en verschillende bronnen garandeert betrouwbare resultaten. Toch kan het gebeuren dat we een uitzondering hebben gemist. Onderhandse regelingen bijvoorbeeld, hebben per definitie geen sporen nagelaten in de archieven.

Omdat onze onderzoeksvraag vooral gaat over het gemeentelijke beleid rondom naheffingen, zijn deze onregelmatigheden van ondergeschikt belang, tenzij uit het onderzoek zou blijken dat van enig beleid geen sprake was. Volledige zekerheid – binnen de beperkingen van het overgeleverde historische materiaal – is alleen te verkrijgen door van alle Joodse inwoners hun woon-situatie na te gaan en voor alle onteigende panden de volledige rechtsherstel-procedure te reconstrueren.

Noten

- ¹ Aalders, *Roof; Veraart, Ontrechting en rechtsherstel*.
- ² Van der Werf, 'De oorlogsjaren en de wederopbouwperiode'.
- ³ Veraart, *Ontrechting en rechtsherstel*; De Haan, 'Het einde van de naoorlogse geschiedenis'.
- ⁴ Informatie van Peter Donker.
- ⁵ NA, 2.09.16 Inventaris van het dossierarchief van het Nederlandse Beheersinstituut (NBI), en van de in beslag genomen administraties, 1945-1967, 532.1- 532.7, 536.1-536.9 Verkauftbücher van de Niederlandische Grundstücksverwaltung.
- ⁶ Vos en Ter Braake, *Rechtsherstel na de Tweede Wereldoorlog*; NA, 2.11.08.01 Inventaris van het archief van de Directie van de Landbouw: Afdeling Grond- en Pachtzaken, (1906) 1935-1964; Joods Cultureel Kwartier, 'Database Joodse landbouwgronden', data.jck.nl/page/agggregation/jhm-literatuur/20110474.
- ⁷ NA, 2.09.09 Inventaris van het archief van het Ministerie van Justitie: Centraal Archief van de Bijzondere Rechtspleging (CABR), 1945-1952 (1983); Romijn, *Snel, streng en rechtvaardig*.
- ⁸ Schütz, *Kille mist*.
- ⁹ Blauw, 'Verschil maken?'; 'Nader onderzoek naar de aankoop van onteigend (Joods) vastgoed in de Tweede Wereldoorlog door de voormalige Zaangemeenten'. (Zaanstad: Gemeente Zaanstad, 2020).
- ¹⁰ Broese van Groenou, *Erfpacht*.
- ¹¹ Hinke Piersma en Marleen van den Berg, 'Ontrechting en rechtsherstel: het Rotterdamse gemeentebeleid inzake ontrechting en rechtsherstel van Joodse oorlogsslachtoffers 1940-1955' (Amsterdam: NIOD Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies, 2020). Wim van Meurs, Laura Brinkhorst, en Marieke Oprel, 'Citizens' Sentiments or Governmental Rationales? Post-War Reconstruction of Bombed Cities in the Netherlands', *International Journal for History, Culture and Modernity* 12 (in druk 2024).
- ¹² ZA, 1254, Stichting Herbouw Middelburg/ Stichting Herbouw Walcheren (SHW-1940-1948); 7166 Wederopbouw Gemeente Vlissingen, 1945-1955.
- ¹³ NA, 2.08.65 Inventaris van het archief van het Grootboek Wederopbouw en het Grootboek Rijn- en Binnenvloot van het Ministerie van Financiën, 1940-1960.

4. Onteigeningen

Gemeente Vlissingen ligt aan de monding van de Westerschelde. Die ligging had invloed op de manier waarop de gemeente de oorlog doorkwam. In mei 1940 namen Duitse troepen de strategisch gelegen haven onder vuur. Tegelijkertijd werd de haven onder vuur genomen door terugtrekkende Franse troepen. Omliggende panden raakten beschadigd door het oorlogseweld. Ook in het nabijgelegen Middelburg waren er gevechten: hierdoor ontstond een grote brand, die een groot deel van het centrum van de Zeeuwse hoofdstad in de as legde.

Nadat Nederland zich had overgegeven aan de Duitsers, werden vanuit Vlissingen Franse en Britse troepen geëvacueerd. In Zeeland kwam de capitulatie twee dagen later dan voor de rest van Nederland. In Zeeuws-Vlaanderen was dat zelfs een week later, omdat Franse en Britse troepen daar de strijd wilden voortzetten.¹

De hele oorlog lag Vlissingen midden in de vuurlinie. Tijdens de oorlogsperiode werd Vlissingen meermaals gebombardeerd door de RAF. Zo raakten veel gebouwen beschadigd en veel inwoners trokken al dan niet gedwongen weg. Tijdens de bevrijding bombardeerden de geallieerden verschillende dijken op het eiland Walcheren waardoor ook grote delen van Vlissingen onder water liepen. Dit deden de geallieerden om het de Duitse bezetter moeilijk te maken. Aan het einde van de oorlog was er vrijwel geen pand onbeschadigd en telde Vlissingen nog slechts weinig inwoners.²

De geallieerden veroverden straat voor straat op de bezetter. Ook dat zorgde voor veel schade. Een belangrijk punt was de inname van Grand Hotel Britannia, een bolwerk van de Duitsers. Na zware gevechten die uren aanhielden, wisten Schotse troepen het hotel te veroveren en daarmee de bevrijding van Vlissingen in te luiden.³

Op 8 november 1944 was Walcheren helemaal bevrijd, maar de schade was groot en schaarste op alle gebieden dreigde. Veel inwoners werden op het naastgelegen Zuid-Beveland ondergebracht en konden voorlopig niet terug naar hun eigen huis.

Net als in andere gemeenten werd in Vlissingen in de zomer van 1941 het **leidersbeginsel** ingevoerd. De nazi's gingen uit van politiek leiderschap: dat betekende dat de gemeenteraad werd ontbonden en dat de burgemeester bestuurdde zonder controle van een gekozen vertegenwoordiging, met zijn wethouders als adviseurs.

Burgemeester van Vlissingen was Carel Albert van Woelderden. In april 1943 werd hij gearresteerd en zo'n twee maanden later, per 1 juni, werd hem ontslag verleend met toekenning van pensioen. NSB'er Pieter Cornelis Callenfels volgde hem op.⁴

Ook wel Führerprincipe. De nazi's gingen uit van politiek leiderschap zonder controle door een democratisch gekozen parlement. Toegepast op lokaal niveau gaf dit principe alle politieke macht aan de burgemeester, zonder gemeenteraad.

In de meeste provincies werd de Commissaris van de Koningin tijdens de bezetting door een NSB'er vervangen, net zoals bij burgemeesters gebeurde. Met uitzondering van de grote steden en bij een enkele niet-coöperatieve commissaris gebeurde dat meestal pas in 1942 of 1943.

In Zeeland verplaatste Commissaris Johan Willem Quarles van Ufford in mei 1940 zijn provinciaal bestuur naar het laatste stukje vrij Nederland, Zeeuws-Vlaanderen. In het provinciehuis in Middelburg werd hij meteen vervangen door ARP'er Petrus Dieleman. Hoewel geen lid van de NSB, sympathiseerde Dieleman met het nationaalsocialisme en het antisemitische gedachtegoed. Alleen vanwege zijn hoge leeftijd (74 jaar) kreeg hij voor het tribunaal na de oorlog een milde straf.⁵ Quarles van Ufford keerde na de bevrijding terug, toen zijn omstreden en eigengereide handelswijze van mei 1940 met de regering in Londen uitgesproken was.

De Joodse gemeenschap in Vlissingen groeide tussen 1875 en 1914. In die periode bloeide ook de economie van de gemeente. Daarna nam het aantal Joodse inwoners van Vlissingen langzaam af. Rond 1930 telde de Joodse gemeenschap nog ongeveer 55 mensen. Maar al was de gemeenschap klein, ze was religieus én maatschappelijk actief.

In de jaren dertig kwam er vanuit Nazi-Duitsland een vluchtelingenstroom op gang van Joodse burgers die het naziregime ontvluchtten. Via Vlissingen probeerden veel mensen de oversteek naar Groot-Brittannië te maken. Het **Comité Hulp aan Joodse Vluchtelingen** bood hulp. In 1938 namen zelfs vrachtschepen die vanuit de haven van Vlissingen vertrokken vluchtelingen mee. In Vlissingen zelf vestigden zich bijna geen vluchtelingen.

In maart 1942 droeg de Joodse Raad alle Joodse inwoners van Zeeland in een brief op om de provincie te verlaten en zich in Amsterdam te vestigen. Sommigen verhuisden inderdaad naar de hoofdstad, anderen doken onder. Joodse burgers uit Amsterdam en de rest van het land moesten in de Transvaalbuurt gaan wonen. Op 20 juni 1943 vond daar een grote razzia plaats, waarbij ruim 5.500 Joodse inwoners werden gearresteerd en getransporteerd naar Kamp Westerbork. Hierna werden ze op transport gesteld naar concentratiekampen, waar velen meteen bij aankomst werden vermoord.⁶

De synagoge van Vlissingen was in 1921 gebouwd op de hoek Gravestraat/Paardenstraat, samen met omliggende gebouwen van de Joodse gemeente. Na maart 1943 werden de waardevolle papieren en religieuze voorwerpen uit de Vlissingse synagoge gehaald en elders in veiligheid gebracht. Hierna werd de synagoge verschillende keren geplunderd en vernield. Ze werd uiteindelijk in 1944 geheel verwoest tijdens bombardementen van de geallieerden. In 1948 onteigende gemeente Vlissingen het perceel vanwege de wederopbouw. Van de Joodse gemeente in Vlissingen bleef na de oorlog weinig over. Ze werd samen met andere Joodse gemeenten samengevoegd tot de Joodse Gemeente Zeeland.⁷

In 1954 werd in Middelburg een monument onthuld met 72 namen van Zeeuwse Joodse slachtoffers.⁸ In maart 2017 kreeg Vlissingen een eigen monument aan de Oranjedijk, waarop de veertig Joodse slachtoffers uit de gemeente worden herdacht.⁹

Comité Hulp aan Joodse Vluchtelingen was een hulporganisatie voor Joodse vluchtelingen in Nederland van april 1933 tot maart 1941. Ze bemiddelde in zaken rondom emigratie, uitreisvisa en verblijfsvergunningen.

Registratie, onteigening en roof

Na de sociale beperkingen volgden maatregelen van economische ontrecting. Alle Joodse bedrijven waren al in oktober 1940 geregistreerd door de bezetter. Winkels en kleinere ondernemingen moesten worden opgedoekt, grotere bedrijven werden doorverkocht. Joodse landeigenaren werden verplicht om hun bezit te laten registreren bij regionale pachtbureaus. Vervolgens moesten ze hun percelen voor 1 september 1941 verkopen aan niet-Joodse gegadigden (Verordening 102/1941).

De opbrengsten gingen eerst naar de Bank voor Nederlandschen Arbeid en, als de liquidatie was afgerond, naar een van de roofbanken – **Liro** of de Vermögensverwaltungs- und Renteanstalt (VVRA). Op dezelfde manier ging de bezetter te werk bij het Joodse vastgoedbezit. Joodse burgers moesten per Verordening 154/1941 (augustus 1941) hun onroerend goed en privé aan derden verstrekte hypotheek laten registreren door de Niederländische Grundstücksverwaltung (NGV). Voor dat omvangrijke vastgoed stelde de NGV beheerders aan. Meestal waren dat grotere organisaties, die de opdracht kregen om deze panden te verkopen. De belangrijkste waren ANBO, Nobiscum en Everout. Deze organisaties benoemden per pand ook weer een beheerder. Die inde de huur, zorgde voor de instandhouding van het pand en regelde andere praktische zaken.

De beheerder legde rekenschap af aan de NGV. Hij had ook het recht om het onteigende pand te verkopen. De verkoopprijs of de opbrengst van de verhuur ging naar de roofbanken. Ondertussen betaalde de NGV de onrechte eigenaar een minimaal maandelijks handgeld om in zijn eerste levensbehoeften te voorzien.

Zodra Joodse eigenaren in 1942 of 1943 waren gedeporteerd, probeerde de bezetter hun panden te verkopen. Soms gebeurde dat zelfs al eerder. In een aantal gevallen bleek het pand onverkoopbaar, vanwege achterstallig onderhoud of oorlogsschade. Naarmate de oorlog vorderde, waren kopers en hypotheekverstrekkers minder geneigd om hun vingers te branden aan onteigend Joods vastgoed.

De NGV registreerde elke afgeronde transactie in de Verkaufsbücher. In elke stad werden de panden verkocht door beheerders, met medewerking van lokale taxateurs, accountants, makelaarskantoren en notarissen. Vaak hadden beheerders meerdere panden in hun portefeuille.

De Verkaufsbücher

In totaal staan in de Verkaufsbücher 14 adressen in Vlissingen met met panden van Joodse eigenaren. Daarnaast vonden we 24 panden via de kaartenbakken van de Raad voor het Rechtsherstel, struikelstenen en het **Joods Monument**. Ook vonden we 4 panden die niet in beheer zijn genomen: de panden van de Joodse gemeente.

In Vlissingen waren maar een paar Joodse burgers eigenaar van vastgoed, maar deze mensen hadden wel meerdere panden in eigendom. Van de

De Liro deed dienst als bewaardepot en verkoopkantoor van geroofd Joods eigendom.

Een online monument voor alle slachtoffers van de Jodenvervolgning, met beeldmateriaal en levensverhalen.

14 verkochte panden zijn er 6 gekocht door Jurrianus Hendrik Snijders. Het is opvallend dat het overgrote deel van de panden – 24 stuks – niet is verkocht. Zo zijn 15 panden van Ruben Hiegenlich in beheer genomen, maar is er slechts 1 verkocht. En van de 5 panden van Janna Margaretha van Raalte-Maren Bentz van den Berg en Lodewijk Eduard Martinus van Raalte is geen pand verkocht.

Dat zo veel panden niet zijn verkocht, zal ermee te maken hebben dat ze beschadigd waren door de oorlog. Zo werden verschillende woningen in 1944 en 1945 gesloopt. Wellicht waren ze tijdens de inbeheername al niet meer bewoonbaar.

Alle kooptransacties uit de Verkaufsbücher gingen in Vlissingen daadwerkelijk door; we vonden ze terug in het kadaster. In andere gemeenten zien we soms dat transacties uit de Verkaufsbücher in werkelijkheid niet zijn afgerond, maar dat is in Vlissingen dus niet het geval. Meestal was notaris Van der Harst uit Middelburg betrokken bij de transacties. De woningen werden verkocht voor een gemiddelde prijs van ruim 3.500 gulden. Dat is ook voor die tijd erg weinig. En de kopen werden afgerond in 1943 en 1944 – behoorlijk laat. Misschien verklaart de lage prijs dat de huizen voor investeerders niet aantrekkelijk waren en daarom moeilijk te verkopen waren. Kennelijk probeerde de ANBO de woningen toch te verkopen en niet alleen te verhuren.

In de Verkaufsbücher staan alleen de verkochte panden. De boeken bieden dus geen informatie over het totale aantal onteigende panden. Via het Joods Monument kennen we meer woonadressen. Hier staat een kort levensverhaal van alle Joodse inwoners van Vlissingen die de oorlog niet overleefden. Indien bekend staat het laatst bekende adres voor deportatie vermeld, maar dat geldt alleen voor de mensen die niet terugkeerden. Overlevenden zijn niet opgenomen. Een deel van deze adressen zal een huurwoning geweest zijn. Huizen in Joods eigendom, maar met niet-Joodse huurders, zijn langs deze weg niet te vinden.

Onderzoek in heel Nederland heeft laten zien dat de Verkaufsbücher redelijk accuraat bijgehouden werden. Er zijn maar weinig gevallen bekend van panden die wel door de ANBO verkocht werden, maar niet in de Verkaufsbücher staan. Of omgekeerd, panden die wel geregistreerd werden, maar waarvan de verkoop op het laatste moment kennelijk is afgeketst.

De gemeente en Joods vastgoed

Koop van een Joods pand door burgemeester of gemeente is landelijk gezien een grote uitzondering en gebeurde ook in Vlissingen niet. Ook kocht gemeente Vlissingen tijdens de bezetting geen panden van Joodse eigenaren. We hebben dit gecontroleerd door in de notulen van het college van B en W te zoeken naar (voorgenomen) aankoopbesluiten. En we hebben van alle in beheer genomen panden de eigendomsgeschiedenis nagevolgd tot na de oorlog, om te zien of hierin een burgemeester of de gemeente voorkomt. Dat is niet zo.

In Vlissingen heerste woningnood, net als op veel andere plekken in Nederland. Het is daarom aannemelijk dat in beheer genomen, leegstaande Joodse huizen waar mogelijk werden verhuurd door de ANBO – om inkomsten op te leveren, of als vriendendienst. We weten ook dat de gemeentepolitie bijhield welke woningen leeg stonden en werden verhuurd. Ook op andere plaatsen zien we regelmatig dat burgemeesters leegstaande woningen toewijzen vanwege de woningnood, maar het is onduidelijk welke rol de burgemeester speelde in Vlissingen.

We weten wel dat de Commissaris van Politie in Vlissingen (die ook Commissaris van de Rijkspolitie was) de burgemeester op de hoogte hield van welke woningen waren verlaten door hun Joodse inwoners. De Commissaris stelde voor om de lijst met leegstaande woningen aan de chef van de Afdeling Bevolking van de gemeente te geven, zodat ze opnieuw konden worden verhuurd.

In november 1942 waren 20 woningen in Vlissingen verlaten door hun Joodse bewoners. 11 van deze huizen werden opnieuw bewoond. Deze verhuurde woningen waren niet in Joods eigendom geweest, maar werden wel gehuurd door Joodse inwoners van Vlissingen.¹⁰ De leegstaande woningen waren Joodse koopwoningen.

Noten

- ¹ Robbert Jan Swiers, *Zeeland in bezettingstijd: Het gewone leven – Jodenvervolging – Atlantikwall – Verzet – Geallieerde luchtaanvallen, 1940-1944* (Soesterberg, 2018).
- ² Klaas Smelik en Arjan van Dixhoorn, *Middelburg en de Mediene: Joods leven in Zeeland door de eeuwen heen* (Apeldoorn, 2017). Steutel, Meerman, De Hond, Braat en Zwemmer, *Joods Vlissingen*. “Tweede Wereldoorlog in Vlissingen”, Zeeuwse Ankers, via zeeuwseankers.nl
- ³ “Vlissingen”, www.oorlogzeeland.nl; “Operatie Infatuatie: Bevrijding van Vlissingen”, www.tracesofwar.nl.
- ⁴ CABR, Carel Albert van Woelderen; CABR, Pieter Cornelis Callenfels; Zeeuws Archief (ZA), 7102 Gemeente Vlissingen 1937-1970, inv.nr. 4186, WESTP-WOE Personeelsdossiers, 1937-1970 Van Woelderen; inv.nr. 4186, BUT-CAR Personeelsdossier PCC Callenfels.
- ⁵ Peter Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd: besturen tijdens de Duitse bezetting* (Amsterdam, 2006), 573.
- ⁶ Smelik, Klaas en Arjan van Dixhoorn. *Middelburg en de Mediene*.
- ⁷ Steutel, Meerman, De Hond, Braat, Zwemmer, *Joods Vlissingen*.
- ⁸ “Joods monument Middelburg”, www.4en5mei.nl.
- ⁹ Swiers, *Zeeland in bezettingstijd*.
- ¹⁰ ZA, 7102, inv.nr. 169, Politiemaatregelen t.o.v. Nederlanders, 1938-1947.

5. Rechtsherstel

Een belangrijke vraag in de onderzoeksopdracht is of er rechtsherstel heeft plaatsgevonden in alle gevallen van onteigend Joods onroerend goed. Wanneer Joodse inwoners de oorlog overleefd hadden, konden zij er in Vlissingen dan op rekenen dat ze hun panden terugkregen? En wat gebeurde er als er alleen maar nabestaanden waren – werd die mensen dan ook recht gedaan?

Onderzoek naar tientallen andere gemeenten heeft inmiddels laten zien dat rechtsherstel vrijwel altijd plaatsvond, ook al kon dat soms jaren duren. Dat betekent dat Joodse burgers hun vastgoedeigendom terugkregen via de Raad voor het Rechtsherstel en het Nederlands Beheersinstituut (NBI). Soms spraken een Joodse eigenaar en oorlogskoper af dat de koop niet ongedaan werd gemaakt.

Omdat de onteigening – en alles wat daarop volgde – bij rechtsherstel nul en nietig werd verklaard, werden gemaakte kosten (belastingen, onderhoud, afgeloste hypotheek) en verdiende baten (huurinkomsten) vanaf het moment van verkoop tegen elkaar afgezet. De verschillende posten werden met bewijsstukken onderbouwd. Waren er geen bewijsstukken, dan moesten beide partijen het eens worden over een schatting. Zo'n reconstructie van kosten en baten volgde de logica van het rechtsherstel.

Naar de maatstaven van nu komt dit administratieve rechtsherstel onpersoonlijk en oneerlijk over. Maar het volgde de juridische kaders die de overheid direct na de oorlog had opgesteld. De Joodse eigenaar – of zijn erfgenaam – was in de praktijk vaak de benadeelde partij. Hij moest bijvoorbeeld een hypotheek terugbetalen die de oorlogskoper had afgelost. Erfgenamen kregen met erfbelasting te maken. En wie berooid en vaak dakloos uit de onderduik kwam, had niet de luxe om lang te onderhandelen. Regelmatig moesten Joodse rechthebbenden hun teruggekregen pand verkopen om zulke kosten te kunnen betalen.

Rechtsherstel was een proces van lange adem. De overheid hield vast aan de regels die ook onder normale omstandigheden golden. Joodse erfgenamen moesten bijvoorbeeld een overlijdensakte kunnen laten zien. Het Rode Kruis hielp bij de zoektocht naar bewijs van overlijden voor wie in een concentratiekamp was omgebracht of vermist was, maar dat kon jaren duren. Ook van alle nabestaanden en erfgenamen moest duidelijk zijn wat hun lot was.

Hoewel de gemeente officieel geen rol speelde bij de rechtsherstelprocedure, tenzij ze zelf betrokken was bij een aankoop, konden ambtenaren soms wel het verschil maken. Door tussen de regels door te lezen, hebben we geprobeerd antwoorden te formuleren op de uiterst belangrijke, maar vaak ongrijpbare vraag naar de manier waarop Joodse overlevenden en hun nabestaanden in een bepaalde gemeente behandeld werden. Bij het systematisch doornemen van de gemeenteraads- en collegenotulen hebben we gelet op uitspraken

daarover. Denk bijvoorbeeld aan aandacht voor het uitzonderlijke slachtoffer-
schap van Joodse inwoners, of aan minder strenge handhaving bij eventuele
achterstallige betalingen.

Kadaster

Het kadaster is de zekerste weg om rechtsherstel vast te stellen. De gedigita-
liseerde omschrijvingen van percelen (leggers) geven een goed beeld van de
eigendoms geschiedenis. Ze vermelden duidelijk of er rechtsherstel plaats
heeft gevonden, en hoe dat gebeurde: door het NBI of de Raad voor het Rechts-
herstel. Naast eventueel een kanttekening over rechtsherstel, bevatten de
kadasterleggers vooral algemene informatie over kopers en verkopers. Soms
staat er iets in over opvolging en erfgenamen.

Voor alle panden die zijn verkocht, hebben wij rechtsherstel kunnen vast-
stellen. Dat gebeurde tussen 1947 en 1951. Een uitschieter was het rechts-
herstel voor Molenstraat 44. Hier werd de zaak pas in 1954 afgerond. We
konden helaas niet achterhalen waarom. Soms duurde het jaren voordat
officieel was vastgesteld dat Joodse oorlogsslachtoffers waren overleden. Pas
daarna kon men de aanvraag tot rechtsherstel afronden; mogelijk heeft dit
ermee te maken.

Een serie panden aan de Abeelsche Zandweg 32-42 is interessant, omdat
deze woningen van gemeente zijn veranderd door de jaren heen. Destijds
hoorden deze panden bij Oost-Souburg. Op basis van het kadaster gaat het
hier om Nieuwe Vlissingeweg 302-308, dat onder deze naam voorkomt in ons
onderzoek naar Joods vastgoed en rechtsherstel in Middelburg. Tijdens de
oorlog lag dit adres in Oost-Souburg in de toenmalige gemeente Koudekerke,
maar met de herindeling van 1966 werd dit perceel ingedeeld bij gemeente
Middelburg. Oost-Souburg hoort nu bij gemeente Vlissingen.

Abeelsche Zandweg 32-42 was eigendom van Emma Boasson-Cohen uit
Leiden. De bezetter nam de woningen in beheer en verkocht ze in 1943 aan
Jacobus Cornelis Dekker. In 1948 vond rechtsherstel plaats. Emma Boasson-
Cohen werd toen weer de eigenaar. Zij overleefde de oorlog, maar een van haar
drie kinderen was vermoord.¹

In veel gevallen biedt het NBI-dossier op naam van de onteigende of diens
beheerder meer informatie over het onderhandelingsproces, de boekhoud-
kundige eindafrekening, de correspondentie en de formele beslissingen die
aan de teruggaaf voorafgingen. Als de oorlogskoper en de oorspronkelijke
eigenaar of zijn nabestaanden na de bevrijding niet tot een minnelijke
schikking konden komen, belandde het dossier bij de rechtbank.

De afdeling Rechtspraak van de Raad voor het Rechtsherstel behandelde
30.000 rechtszaken. Maar lang niet al die zaken gingen over vastgoed.
Ze gingen bijvoorbeeld ook vaak over **effecten**, sieraden en kunstbezit.
De klagende partij kon een Joodse ontrechte zijn, maar ook een Duitse
Nederlander of een NSB'er.

Aandelen, obligaties en
andere verhandelbare
rechten.

Rechtsherstel in de praktijk

Walstraat 51, dat oorspronkelijk van Ruben Hiegenlich was, werd in 1942 in beheer genomen door de bezetter en in 1943 verkocht. De koper was Cornelis Johannes Moerman. Hij kocht ook Badhuisstraat 55. Moerman woonde verderop in de Walstraat. De directeur van Gemeentewerken stuurde burgemeester Van Woelderen in januari 1945, een paar maanden na de bevrijding, een brief over voormalig Joods bezit in de gemeente. Ook Moerman komt in deze brief kort naar voren:

‘De verkoop van de percelen Badhuisstraat 55 en Walstraat 51 zijn vrijwel met zekerheid aan te merken als “zwarte” aankopen en naar mijne meening zal het goed zijn, indien de justitie zich eens met den koper Moerman gaat bemoeien.’²

Mogelijk bedoelde de directeur van Gemeentewerken dat hier sprake was van zogenoemde oorlogskopen, waarbij de bezetter panden te koop aanbood. Of met ‘zwarte aankopen’ Joodse oorlogskopen werden bedoeld, is onduidelijk. In elk geval ging het wel om verkopen die verdacht waren.

Toen Ruben en Serlina Hiegenlich na de oorlog absent waren, stelde het NBI bewindvoerders aan over hun vermogen. Net als voor andere Vlissingse Joodse inwoners, werd eerst notaris Jan Leendert Verhagen aangesteld als bewindvoerder namens het NBI. Daarnaast werd er vaak ook een familielid aangesteld als tweede bewindvoerder. Hier was dat Isidor Rozendaal, een familielid van Serlina.

In maart 1948 volgde rechtsherstel in het bijzijn van notaris Verhagen, Isidor Rozendal en Cornelis Moerman. Als de partijen er onderling uitkwamen, hoefde daar geen rechter aan te pas te komen. Dat was hier ook zo: we spreken dan van ‘minnelijk’ rechtsherstel.

Moerman had het pand in augustus 1943 gekocht in bijzijn van notaris Van der Harst uit Middelburg, die de koopakte passeerde. In totaal betaalde Moerman toen 6.800 gulden voor het pand. Hij loste namelijk ook de hypotheek af die nog op het pand rustte, en betaalde een boete voor het versneld aflossen van de hypotheek. De NGV kreeg hierdoor maar 250 gulden. In 1948 werd de zaak voorgelegd aan de Raad voor het Rechtsherstel en in 1950 vond rechtsherstel plaats via een minnelijke schikking tussen Moerman en Rozendaal.

In deze schikking spraken de partijen af dat Moerman het pand hield. Hij betaalde ook de proceskosten en belastingen, maar behield de huurinkomsten. Moerman kreeg de originele koopsom terug en betaalde Isidor Rozendaal vervolgens een hoger bedrag voor de woning. Dit laat zien dat de oorlogskoopprijs waarschijnlijk onder de waarde was geweest. Moerman kreeg wel de schadeclaim wegens oorlogsschade bij de Nederlandse staat. Dat betekende ook dat hij de schade aan zijn pand moest herstellen.

Onteigening door gemeente Vlissingen

Vlissingen was in 1940 beschadigd door de oorlog, en raakte ruim vier jaar later tijdens de bevrijding verder zwaar beschadigd. Veel panden werden daardoor

onbewoonbaar. Vaak vond tijdens de oorlog geen nieuwbouw plaats. Vanaf 1943 was er zelfs een bouwverbod, zodat de Duitsers alle bouwmaterialen konden gebruiken voor verdedigingswerken.

Door de oorlogsschade sloopte de gemeente in 1944 en 1946 verschillende woningen. Vervolgens verkocht men deze percelen als 'grond', na eventueel rechtsherstel. Ook besloot de gemeente vanwege de wederopbouw om veel panden te onteigenen, om ze te slopen en te vervangen door nieuwbouw. Dat gold ook voor een deel van het Joodse vastgoed uit dit onderzoek.

In 1948 onteigende gemeente Vlissingen zeker 6 percelen vanwege de wederopbouw. Voor deze percelen had daarvoor eventueel al rechtsherstel plaatsgevonden. Men compenseerde eigenaren met een Grootboek-inschrijving.³ In die zin verliep het rechtsherstel niet anders – of het nu voor of na de (Nederlandse) onteigeningen gebeurde.

Na de bevrijding

In december 1944 was Vlissingen net bevrijd. Cornelis Ouwehand, directeur Gemeentewerken van Vlissingen, berichtte burgemeester Van Woelderens toen over woningen die de gemeente had gevorderd van NSB'ers. Op deze lijst stonden ook Bellamypark 4-6, waarover we al vertelden in de inleiding van dit rapport, en Lepelstraat 5-7.⁴ Ouwehand was al sinds 1920 directeur van Gemeentewerken en bleef dat tot zijn pensionering in 1953.⁵

In twee brieven die Ouwehand stuurde aan de burgemeester, lezen we dat Bellamypark 4-6 van Ruben Hiegenlich nog steeds leegstond en werd gebruikt om meubilair op te slaan uit verwoeste woningen. De bovenwoningen werden klaargemaakt om dakloos gemeentepersoneel onderdak te bieden.⁶

Lepelstraat 5 en 7 waren eigendom familie Bouman-Noach. Bij deze panden nam de gemeente maatregelen om inbraak en diefstal tegen te gaan. Barend en Liza Bouman-Noach stierven in concentratiekampen, net als hun bedrijfsleider Marcus (Max) Peereboom.⁷ De gemeentepolitie had goederen die in de panden waren opgeslagen, laten weghalen. De directeur van Gemeentewerken mengde zich in deze kwestie: hij liet burgemeester Van Woelderens per brief weten dat hij problemen had met de manier waarop de panden werden beheerd. 'Het lijkt mij wel een zeer zonderlinge wijze van beheer, wanneer een beheerder zich blijkbaar niets van de zaken aantrekt, doch wel van uit elders een woning toewijst en verhuurt aan een familielid.'⁸ De directeur hield kennelijk niet alleen tijdens de bezetting, maar ook na de bevrijding scherp in het oog wat met Joodse panden gebeurde.

Singel 178, de woning van Max Peereboom werd in 1942 in beheer genomen en stond leeg na het gedwongen vertrek van Peereboom naar Amsterdam. Vermoedelijk huurde vanaf december 1942 de gemeentelijke brandweer het pand als kantoor. Hiervoor betaalde ze 40 gulden huur, die werd afgedragen aan de ANBO. Dit duurde tot april 1944, toen Marius Johannes Corveleijn het pand kocht. In 1950 vond er via een minnelijke schikking rechtsherstel plaats.⁹

Voor Koopmansvoetpad 2 (in Oost-Souburg) vond in 1948 rechtsherstel plaats, waarna gemeente Vlissingen het pand kocht. Bij het rechtsherstel werd

duidelijk dat dit vermoedelijk geen ‘echte’ oorlogskoop was geweest. Zoals we ook op andere plekken wel tegenkomen, had pachter Van der Lee het pand gekocht in het belang van – en in overleg met – de Joodse eigenaar, Diederik Lodewijk Hendrik van Raalte. Vaak maakte dit het naoorlogse rechtsherstel makkelijker (maar niet altijd). Van Raalte overleefde de oorlog. Ouwehand schreef over deze zaak aan de burgemeester:

‘De verkoop van Koopmansweg [...] is in zooverre geen normale verkoop geweest, dat het werd verkocht niet door den eigenaar, doch door den door het Duitsche gezag aangestelden beheerder. Toch Van der Lee te goeder trouw. Hij was pachter van den Heer van Raalte en hij heeft zoolang dat mogelijk was met den Heer van Raalte in verbinding gestaan, vaak via mij of den Heer Moll. De aankoop is, nadat deze was aangeboden, zoolang mogelijk getraineed en in overleg tusschen den heer van Raalte en mij, welk overleg reeds bij voorbaat tusschen ons was gehouden, heeft van der Lee ten slotte gekocht, toen wij de zekerheid hadden dat het goed anders voor een appel en een ei zou weggaan aan een ander, waarbij v.d. Lee dan uit zijn broodwinning zou worden gestooten.’¹⁰

Cornelis Ouwehand had als directeur van Gemeentewerken contacten met de bezetter. Maar of hij ook contacten had met het verzet, is onduidelijk. Hij was op de hoogte van de woningproblematiek en van de leegstaande en verhuurde Joodse woningen. Ouwehand was niet betrokken bij de toewijzing van panden: de Commissaris van Politie stelde voor om leegstaande panden voor te leggen aan de Afdeling Bevolking van gemeente Vlissingen.

Gemeentebelastingen

De meeste belastingen werden in het midden van de 20^e eeuw geheven door de Rijksoverheid, en niet door gemeenten. Deze directe belastingen blijven in ons onderzoek buiten beschouwing, omdat we ons richten op gemeenten.

Gemeenten hieven straatbelasting en soms rioolbelasting. Dit stelsel van **gemeentebelastingen** veranderde niet tijdens de oorlog. Ook tijdens de bezettingsjaren betaalden huiseigenaren straatbelasting, volgens criteria en tarieven uit de jaren dertig. Soms betaalde men ook zogenaamde ‘opcenten’, een toeslag op de grondbelasting van het Rijk. Deze toeslag ging naar de gemeente.

Erfpachtcanon bestond, maar speelde voor zover uit ons onderzoek gebleken in Vlissingen geen rol van betekenis, anders dan in Den Haag of Amsterdam.

Vanaf het moment dat een Joodse eigenaar de zeggenschap over zijn vastgoed verloor, ging ook de verplichting om gemeentebelastingen te betalen over op de beheerder, bijvoorbeeld de ANBO. Zeker in 1941 en 1942 voldeed de beheerder deze gemeentelijke belastingaanslagen over het algemeen trouw. In die eerste jaren betaalde de bezetter bijvoorbeeld ook de beloofde schadevergoeding aan eigenaren wiens huis gevorderd was om militair-strategische redenen of voor de inkwartiering van Wehrmacht-soldaten.

Later nam de belastingmoraal sterk af. Naarmate de Duitsers er op het Europese strijdtoneel steeds minder goed voor stonden, liet de bezetter zijn pogingen varen om de Nederlandse bevolking en bestuurders voor de nazi-ideologie te winnen. Na de verkoop van de meest lucratieve panden bleven voor de roofinstellingen bovendien alleen verhuurde en leegstaande panden over. Over het algemeen betaalde de bezetter in de laatste oorlogsjaren steeds minder belastingaanslagen. Het is mogelijk dat het ene regionale ANBO-kantoor hier anders in stond dan het andere.

Bij panden die doorverkocht waren, was het aan nieuwe eigenaren om de gemeentelijke belastingen te voldoen die bij hun bezit hoorden. Over het algemeen hadden zij er alle belang bij om deze aanslagen te betalen.

Na **Dolle Dinsdag** sloegen in heel Nederland veel NSB'ers, collaborateurs en lokale vertegenwoordigers van het naziregime op de vlucht. Ze lieten hun geroofde vastgoed vaak onbeheerd achter. Hun belastingaanslagen bleven daarom de laatste oorlogsmaanden onbetaald.

Dinsdag 5 september 1944, toen Nederlanders na de bevrijding van Antwerpen en Brussel een bevrijding van heel Nederland binnen enkele dagen verwachtten. Deze voorbarige feestvreugde had ook een duidelijk psychologisch effect op de bezetters en hun medeplichtigen

Teruggaaf van wooneigendom en belastingheffing

Het meeste Joodse vastgoed in Vlissingen ging na de bevrijding over naar een beheerder die door het NBI was aangesteld – net als elders in Nederland. Dat gold zeker voor panden die niet waren doorverkocht, en panden waarvan de oorlogskoper verdwenen was of zich voor een tribunaal moest verantwoorden. Deze nieuwe beheerders kregen bij de dossiers van de panden vaak ook belastingaanslagen als openstaande rekeningen, met name voor 1943 en 1944.

Zoals in veel gemeenten in Nederland, zijn voor gemeente Vlissingen de belastingkohieren niet bewaard gebleven. Het kadaster geeft geen uitsluitsel over hoe men omging met openstaande belastingaanslagen. Ook NBI-dossiers zijn hierover niet altijd informatief. Veel dossiers laten vooral de zoektocht zien naar duidelijkheid rondom het lot van de onteigende, of de zoektocht naar overlevende erfgenamen en nabestaanden. Ook de wisseling van beheerders, en de correspondentie met hen, zorgde voor veel papierwerk. Het NBI sloot een dossier zodra de partijen een minnelijke schikking bereikten. Lang niet altijd zijn de details van zo'n schikking terug te lezen in het dossier.

Bij de afhandeling van rechtsherstel door het NBI was de kans dat we sporen vonden van openstaande belastingschulden overigens wel aanwezig. Betaalde of onbetaalde belastingaanslagen over 1943 en 1944 werden – vaak jaren later – meegenomen in de boekhoudkundige eindafrekening bij teruggaaf aan de oorspronkelijke eigenaar. Ze werden dus uiteindelijk door de ontrecte of zijn of haar nabestaanden betaald, maar zonder dat de gemeente deze oude aanslagen actief invorderde.

Noten

- ¹ “Boasson familie”, Leiden4045.nl; Joods Monument, nr. 306801.
- ² ZA, 7102, inv.nr. 169, Politie maatregelen t.o.v. Nederlanders, 1938-1947
- ³ ZA, 7166 Wederopbouw Gemeente Vlissingen, 1945-1955, inv. 50-53 Wederopbouw; inv. 29 Register met overzicht herbouwplichten, 1949-1952; inv. 56, Aanvragen om rijksgoedkeuring voor bouw of herstel woningen – alfabetisch op straatnaam – A/K, 1946-1948; inv. 57, Aanvragen om rijksgoedkeuring voor bouw of herstel woningen – alfabetisch op straatnaam – L/Z, 1946-1948; inv. 61, Vaststelling financiële bijdrage voor herstel schade – alfabetisch op persoonsnaam, 1954-1957; inv. 75 Lijsten met verwoeste, onteigende en gesloopte panden, 1947; inv. 86. Lijst van herbouwde woningen, 1948-1955.
- ⁴ ZA, 7102, inv.nr. 169
- ⁵ ZA, 7454 Notulen gemeenteraad Vlissingen, jaar 1920, pg. 4; ZA, 7413 Fotocollectie Vlissingen, Afscheid dir. Gemeentewerken, C. Ouwehand, wegens het bereiken, na een 33-jarig dienstverband, van de pensioengerechtigde leeftijd, 13 juli 1953.
- ⁶ ZA, toeg. 7102, inv. 169
- ⁷ Steutel, Meerman, De Hond, Braat en Zwemmer, *Joods Vlissingen*.
- ⁸ ZA, toeg. 7102, inv. 169
- ⁹ Ad Tramper, “Marcus Peereboom, een Joodse eigenaar. De verkoop van het pand Singel 178 en de rol van de Gemeente Vlissingen bij de verkoop van panden van Joodse eigenaren tijdens en na de Tweede Wereldoorlog” (Middelburg/Vlissingen, 2021).
- ¹⁰ ZA, 7102, inv.nr 169

6. Bejegening

We wilden weten hoe gemeente Vlissingen tijdens en na de oorlog handelde, of niet handelde, tegenover haar Joodse inwoners. Daarom bestudeerden we onder andere de gemeenteraadsnotulen van 1940 tot en met 1950.

Gemeenten Ritthem en Oost- en West-Souburg namen we niet systematisch mee. Deze toenmalige gemeenten waren klein, en de notulen zijn grotendeels met de hand geschreven en dus extra tijdrovend. Uit onderzoek naar andere kleine plattelandsgemeenten met weinig Joodse inwoners weten we dat de deportaties vooral een zaak waren van de bezetter en de Rijks- of gemeentepolitie. We kunnen dus beter zoeken in die archieven. Dat de notulen zwijgen over eventuele Joodse terugkeerders, zegt dan te weinig voor uitspraken over ‘bejegening’.

Carel Albert van Woelderen was van 1919 tot 1943 burgemeester van Vlissingen. In eerste instantie wilde de Duitse bezetter niet dat hij zijn termijn tot zijn pensioen zou afmaken, die in 1943 afliep. Maar de Commissaris der Provincie was over hem te spreken en wilde dat hij aanbleef. Uiteindelijk werd Van Woelderen per juni 1943 ontslag verleend. Toen hij in november 1944 – na de bevrijding van Middelburg en Vlissingen – nog een halfjaar terugkeerde als burgemeester, kaartte hij zijn eerdere ontslag aan in Den Haag. Hij wilde, net als veel andere burgemeesters, dat zijn ontslag tijdens de oorlog werd omgezet naar ‘eervol’ ontslag. Eervol ontslag voor 1943 werd hem toegekend in 1947.¹

Begin mei 1943 werd Van Woelderen opgepakt door de Sicherheitsdienst (SD). Hij zou ‘betrokken zijn in eenige actie’. Kort daarop werd hij vrijgelaten. Na de oorlog werd duidelijk dat Van Woelderen actief was geweest bij de Ordedienst (OD) van het verzet.² In 1944 moest hij zelfs onderduiken om arrestatie te voorkomen. Van Woelderen zei later, tijdens het zuiveringsonderzoek dat na de oorlog naar hem werd gedaan:

‘Ik heb gemeend dit voortdurend levensgevaarlijke illegale werk in het algemeen lang te moeten aanvaarden en heb in 1941 de organisatie dadelijk ter hand genomen. (...) Als Sous-Chef later Chef van den Inlichtingendienst van de Generale Staf (G.S.III) van 1914 tot 1919 dus als vertrouwensman van den opperbevelhebber van Land- en Zeemacht heb ik op dit gebied ervaring opgedaan en heb ik dus een voorzichtig beleid kunnen voorkomen, dat er in Zeeland arrestaties en executies hebben plaats gehad voor de O.D. zooals in andere provincies.’³

In zijn rol binnen het verzet kon hij dus voorkomen dat er repressailles volgden, omdat het verzet zich matigde. Maar in zijn rol als burgemeester kwam zijn verzetskant niet altijd duidelijk naar voren. Toen de bezetter anti-Joodse maatregelen instelde, werkte hij die niet tegen. Dit zien we bij veel

Inlichtingendienst van de nazi's.

Grote illegale organisatie in Nederland tijdens de oorlog. In oktober 1944 ging de organisatie op in de Binnenlandse Strijdkrachten.

burgemeesters: zij hadden een moeilijke afweging te maken in hoeverre zij konden – en wilden – meebewegen.

In maart 1942 verlieten de meeste Joodse inwoners Vlissingen onder dwang om naar Amsterdam te verhuizen (of onder te duiken). Gemengd gehuwde gezinnen mochten in eerste instantie nog blijven. Van Woelderen stuurde deze gemengd gehuwde Joodse inwoners persoonlijk een brief dat zij per juni 1943 de provincie moesten verlaten.⁴

In beide gevallen begeleidde de Vlissingse gemeentepolitie de ontruiming van de woningen. De SD haalde de inboedel op, de politie noteerde en ondertekende alles. Tijdens de oorlog kwam Joods vastgoed niet ter sprake in notulen of in correspondentie van gemeente Vlissingen. Behalve in dossiers van de gemeentepolitie over verhuurde huizen van Joodse inwoners en hun inboedel.

In november 1943 werd Van Woelderen opgevolgd door NSB'er Pieter Cornelis Callenfels. Hij was in 1933 lid geworden van de NSB en zei zelf, toen hij na de bevrijding voor een tribunaal moest verschijnen, dat hij tot het einde NSB-lid was gebleven.

*'Ik meende voor mij een oplossing te zien in de Nationaal-Socialistische partijen, die dan later tot een Internationale zouden komen. Des te meer daar ik tijdens mijn verblijf in Duitsland zag, dat alles daar onder het bewind van de Sociaal-Democraten spaak liep.'*⁵

In een brochure van de NSB, over leden die een goede positie zouden kunnen krijgen, staat over Callenfels dat hij 'een representabele figuur (is) met grote algemene ontwikkeling'. Hij zou graag burgemeester worden van een grote havenplaats, waarvoor hij geschikt zou zijn vanwege zijn loopbaan bij de marine.⁶

Tijdens zijn eerste toespraak, tijdens de vergadering van de gemeenteraad op 29 oktober 1943, kwam Callenfels enthousiasme dan ook naar voren:

*'Spr. was de Overheid en den Leider dankbaar, omdat hij hier de gelegenheid kreeg zich in te zetten voor den wederopbouw van ons Vaderland en het zijne bij te dragen in het grootsche bouwwerk van den Führer: het nieuwe Europa. Het is sprekers rotsvaste overtuiging dat dit gebaseerd zal zijn op onderlinge samenwerking van vrije volken, onder voorwaarde dat ook het Ned. volk waarachtig nationaal en sociaal leert denken en voelen.'*⁷

Callenfels was maar een jaar burgemeester van Vlissingen. En voordat hij werd aangesteld, waren de meeste Joodse inwoners al vertrokken. Hij zette in november 1943 nog wel zijn handtekening onder een document waaruit bleek dat gemeente Vlissingen geen kosten had gemaakt voor de transporten van Joodse inwoners.⁸

In oktober 1944 verzocht de Commissaris der Provincie Callenfels te vertrekken, omdat hij anders zou worden gearresteerd. Hierop verliet hij

Vlissingen en werd hij burgemeester van Woerden. Over zijn tijd in Vlissingen zei hij, in het proces-verbaal dat onderdeel was van naoorlogs onderzoek naar hem: ‘Tot de capitulatie heb ik een radiotoestel in bezit gehad, met vergunning van den Rijkscommissaris. Onderduikers heb ik nooit verraden, noch heb ik goederen van hen of van joden onder mijn berusting gehad.’⁹

Callenfels werd van verschillende zaken beschuldigd, waaronder lidmaatschap van de NSB. Als waarnemend burgemeester van Souburg zou hij 24 fietsen hebben gevorderd voor de Duitse bezetter. Ook zou hij ambtenaren die hun opdrachten niet snel of goed genoeg uitvoerden, hebben gemeld bij de SD of Feldgendarmarie. Verder zou Callenfels mannen hebben aangewezen voor spitwerkzaamheden voor de Arbeitseinsatz. Uiteindelijk kreeg Callenfels 2 jaar en 6 maanden gevangenisstraf, met aftrek van voorarrest. Eigenlijk was een jaar meer geëist.

Kortom, Vlissingen had in de oorlog een ‘oude’ burgemeester die bij het verzet betrokken was. Maar als oorlogsburgemeester probeerde hij rust te bewaren en represailles van de bezetter in zijn gemeente te voorkomen. Zijn opvolger was een overtuigde nationaalsocialist, maar als burgemeester vooral op orde en rust gericht. In de Jodenvervolging in Vlissingen speelden de burgemeesters en de gemeente geen rol van betekenis.

Noten

- ¹ CABR, Carel Albert van Woelderren
- ² CABR, Carel Albert van Woelderren
- ³ CABR, Carel Albert van Woelderren
- ⁴ ZA, 7102, inv.nr. 169
- ⁵ CABR, Pieter Cornelis Callenfels

- ⁶ CABR, Pieter Cornelis Callenfels
- ⁷ ZA, toeg. 7102, inv. 4126, burgemeester, 1937-1950
- ⁸ ZA, toeg. 7102, inv. 169.
- ⁹ CABR, Pieter Cornelis Callenfels

7. Bijlagen

Tabel 1: Onteigening en rechtsherstel Vlissingen

Adres	Bron	Kadastraal nr. leggerartikel	Eigenaar	Oorlogskoper	Rechtsherstel
<i>Abeelsche Zandweg 32-42 (Oost-Souburg)</i>	VB	<i>E 1010 / 3652 (Koudekerke)</i>	<i>Emma Boasson-Cohen</i>	<i>Jacobus Cornelis Dekker (1943)</i>	<i>1948</i>
<i>Achter de Kerk 13</i>	Overig	<i>E 491 / 5727</i>	<i>Ruben Hiegenlich</i>	<i>n.v.t.</i>	<i>n.v.t.</i>
<i>Badhuisstraat 55</i>	VB	<i>A 1391 / 5689</i>	<i>Theresa Clara Leonora Harts-van Raalte</i>	<i>Cornelis Voerman (1943)</i>	<i>1951</i>
<i>Bellamypark 4</i>	Overig	<i>D 1154 / 5727</i>	<i>Ruben Hiegenlich</i>	<i>n.v.t.</i>	<i>n.v.t.</i>
<i>Bellamypark 6</i>	Overig	<i>D 312 / 5727</i>	<i>Ruben Hiegenlich</i>	<i>n.v.t.</i>	<i>n.v.t.</i>
<i>Beursstraat 12</i>	Overig	<i>E 780 / 8191</i>	<i>Ruben Hiegenlich</i>	<i>n.v.t.</i>	<i>n.v.t.</i>
<i>Beursstraat 9</i>	Overig	<i>E 788 / 8191</i>	<i>Ruben Hiegenlich</i>	<i>n.v.t.</i>	<i>n.v.t.</i>
<i>Gravestraat 2a, Zeilmarkt 1a</i>	Overig	<i>D 1632 / 7172</i>	<i>Firma "Au Bon Marché": Firmanten Kaatje Vles en Helene Emmy van Leeuwen</i>	<i>n.v.t.</i>	<i>n.v.t.</i>
<i>Gravestraat 39-41 en Paardenstraat 25</i>	Overig	<i>D 884 / 1894</i>	<i>Nederlands Israëlitische Gemeente</i>	<i>n.v.t.</i>	<i>n.v.t.</i>
<i>Houtkade 14</i>	Overig	<i>D 1975 / 2497</i>	<i>Diederik Lodewijk Hendrik van Raalte</i>	<i>n.v.t.</i>	<i>n.v.t.</i>
<i>Kasteelstraat 11</i>	Overig	<i>A 1386 / 5727</i>	<i>Ruben Hiegenlich</i>	<i>n.v.t.</i>	<i>n.v.t.</i>
<i>Koestraat</i>	Overig	<i>E 1531, E 1494, E 1495, E 1532 / 8171</i>	<i>David Cracau</i>	<i>Jurrianus Hendrik Snijders (1944)</i>	<i>1947</i>
<i>Koestraat 6</i>	Overig	<i>E 623 / 8171</i>	<i>David Cracau</i>	<i>Jurrianus Hendrik Snijders (1944)</i>	<i>1947</i>
<i>Koestraat 63-65</i>	VB	<i>E 648 / 8171</i>	<i>David Cracau</i>	<i>Jurrianus Hendrik Snijders (1944)</i>	<i>1947</i>
<i>Koopmansvoetpad 2 (Oost-Souburg)</i>	VB	<i>B 1137 / 4850</i>	<i>Diederik Lodewijk Hendrik van Raalte</i>	<i>Marinus van der Lee (1943)</i>	<i>1948</i>
<i>Koudekerkseweg 104</i>	Overig	<i>A 2095 / 4850</i>	<i>Diederik Lodewijk Hendrik van Raalte</i>	<i>n.v.t.</i>	<i>n.v.t.</i>

Adres	Bron	Kadastraal nr. leggerartikel	Eigenaar	Oorlogskoper	Rechtsherstel
Koudenhoek 2	Overig	D 190 / 5727	Ruben Hiegenlich	n.v.t.	n.v.t.
Kromme Elleboog 2	Overig	E 1258 / 5727	Ruben Hiegenlich	n.v.t.	n.v.t.
Lange Zelke 33	Overig	E 1270 / 7837	Janna Margaretha van Raalte-Maren Bentz van den Berg, Lodewijk Eduard Martinus van Raalte	n.v.t.	n.v.t.
Lepelstraat 5	Overig	E 1170 / 8258	N.V. v/h Bouman-Noach	n.v.t.	n.v.t.
Lepelstraat 7	Overig	E 1971 / 8258	N.V. v/h Bouman-Noach	n.v.t.	n.v.t.
Molenstraat 44	VB	E 518 / 6139	Engelina Cracau-Frank	Jurrianus Hendrik Snijders (1944)	1954
Nieuwstraat 7	Overig	E 1980 / 5727	Ruben Hiegenlich	n.v.t.	n.v.t.
Noordstraat	Overig	E 811 / 5727	Ruben Hiegenlich	n.v.t.	n.v.t.
Noordstraat 12	Overig	E 848 / 5727	Ruben Hiegenlich	n.v.t.	n.v.t.
Noordstraat 73	Overig	E 3 / 5727	Ruben Hiegenlich	n.v.t.	n.v.t.
Paardenmarkt 10	VB	E 1994 / 6139	Engelina Cracau-Frank	Jurrianus Hendrik Snijders (1944)	1947
Prinsenstraat 26	Overig	D 1575 / 5727	Ruben Hiegenlich	n.v.t.	n.v.t.
Prinsenstraat 28	Overig	D 1574 / 5727	Ruben Hiegenlich	n.v.t.	n.v.t.
Singelweg 178	VB	A 4011 / 8304	Marcus Peereboom	Marius Johannes Corveleijn (1944)	1950
Singelweg 40	Overig	A 3588 / 8388	Jacob Bouman	n.v.t.	n.v.t.
Slijkstraat 11	Overig	E 668 / 5727	Ruben Hiegenlich	n.v.t.	n.v.t.
Vlamingstraat 20	Overig	D 942 / 5727	Ruben Hiegenlich	n.v.t.	n.v.t.
Vrouwestraat 15	Overig	E 2153 / 7837	Janna Margaretha van Raalte-Maren Bentz van den Berg, Lodewijk Eduard Martinus van Raalte	n.v.t.	n.v.t.
Vrouwestraat 17	Overig	E 1674 / 7837	Janna Margaretha van Raalte-Maren Bentz van den Berg, Lodewijk Eduard Martinus van Raalte	n.v.t.	n.v.t.

Adres	Bron	Kadastraal nr. leggerartikel	Eigenaar	Oorlogskoper	Rechtsherstel
<i>Vrouwestraat 19a</i>	<i>Overig</i>	<i>E 1724 / 7837</i>	<i>Janna Margaretha van Raalte-Maren Bentz van den Berg, Lodewijk Eduard Martinus van Raalte</i>	<i>n.v.t.</i>	<i>n.v.t.</i>
<i>Vrouwestraat 19b</i>	<i>Overig</i>	<i>E 1725 / 7837</i>	<i>Janna Margaretha van Raalte-Maren Bentz van den Berg, Lodewijk Eduard Martinus van Raalte</i>	<i>n.v.t.</i>	<i>n.v.t.</i>
<i>Vrouwestraat 19c</i>	<i>Overig</i>	<i>E 1726 / 7837</i>	<i>Janna Margaretha van Raalte-Maren Bentz van den Berg, Lodewijk Eduard Martinus van Raalte</i>	<i>n.v.t.</i>	<i>n.v.t.</i>
<i>Walstraat 51</i>	<i>VB</i>	<i>E 1334 / 8191</i>	<i>Ruben Hiegenlich</i>	<i>Cornelis Voerman (1943)</i>	<i>1950</i>

Literatuur

Onderzoeksrapporten

- Blauw, Maili. 'Verschil maken? Gemeente, belastingen en rechtsherstel in naoorlogs Utrecht'. Utrecht, 2020.
- Boelema, Hilde, Martijn Dijkstra, Herman de Koning en Ferry Sieders. 'Joods vastgoed in de oorlog en hoe de gemeente Assen daarmee omging'. Assen: Drents Archief, 2023.
- Duijvendak, Maarten, en Stefan van der Poel. 'Lege plekken: Ontvreemding van Joods vastgoed en rechtsherstel in de gemeente Groningen 1940-1955'. Groningen: Rijksuniversiteit Groningen, 2021.
- Kamp, Geke van de, Rob Lengers, Jan van der Male en Frans Hoving. "Nader onderzoek naar de aankoop van onteigend (Joods) vastgoed in de Tweede Wereldoorlog door de voormalige Zaangemeenten". Zaanstad: Gemeente Zaanstad, 2020.
- Kemperman, Jeroen. 'Rapport Erfpacht en straatbelasting geïnterneerden Nederlands-Indië'. Amsterdam: NIOD, 2017.
- Piersma, Hinke, en Marleen van den Berg. 'Ontrechting en rechtsherstel. Het Rotterdamse gemeentebestuur inzake ontrechting en rechtsherstel van Joodse oorlogsslachtoffers 1940-1955'. Amsterdam: NIOD, 2020.
- Piersma, Hinke, en Jeroen Kemperman. 'De erfpachtkwestie in Amsterdam (1945-1960)'. Amsterdam: NIOD, 2014.
- Piersma, Hinke. *Openstaande rekeningen: de gemeente Amsterdam en de gevolgen van roof en rechtsherstel, 1940-1950*. Amsterdam: Boom, 2015.
- Poel, Stefan van der, Ron van Hasselt, Albert Beuse, en Maarten Duijvendak. 'Gemeente Groningen en de Joodse eigendommen tijdens en kort na de Tweede Wereldoorlog (1940-1955). Verkenning relevante archieven/literatuur'. Groningen, 2020.
- Slaa, Robin te. *'Daar dit een immorele aanslag is': de houding van de gemeente Den Haag tegenover Joodse eigenaren van onroerend goed 1940-1955*. [Voorburg]: De Nieuwe Haagsche, 2017.
- Spanjaard, Paul. 'Het handelen van het gemeentebestuur van Oss bij de onteigening en vervreemding van panden van joodse inwoners tijdens en na de Tweede Wereldoorlog. Onderzoek in opdracht van de gemeente Oss'. Oss, 2021.
- Schütz, Raymund en Egbert Ottens. 'Blindheid voor eigen tekortkomingen: Verslag van het historisch onderzoek naar de roof van Joods onroerend goed tijdens de Tweede Wereldoorlog in Hoorn, naar de rol van de gemeente en naar het rechtsherstel na de oorlog'. Hoorn, 2021.

Regionaal en lokaal

- Bollen, Hen, en Jantien Kuiper-Abee, *Worsteling om Walcheren 1939-1945* (Zutphen, 1985).
- Bree, L.W. de. *Zeeland, 1940-1945. Vol. 1*. (Middelburg, 1979).
- Crijnen, Ton, Ina Herbers, *P.C. Callenfells: het veelbewogen leven van de NSB-burgemeester van Vlissingen en Woerden* (Soesterberg, 2010).
- Smelik, Klaas en Arjan van Dixhoorn, *Middelburg en de Mediene: Joods leven in Zeeland door de eeuwen heen* (Apeldoorn, 2017).
- Steutel, Cees, Adri Meerman, Jacques de Hond, Jules Braat, Jan Zwemmer, *Joods Vlissingen: een roerige en bewogen geschiedenis* (Vlissingen, 2010).
- Swiers, Robbert Jan, *Zeeland in bezettingstijd: Het gewone leven – Jodenvervolgning – Atlantikwall*

– *Verzet – Geallieerde luchtaanvallen, 1940-1944* (Soesterberg, 2018).

Tramper, Ad, “Marcus Peereboom, een Joodse eigenaar. De verkoop van het pand Singel 178 en de rol van de Gemeente Vlissingen bij de verkoop van panden van Joodse eigenaren tijdens en na de Tweede Wereldoorlog” (Middelburg/Vlissingen, 2021).

Nationaal en internationaal

Aalders, Gerard. *Berooid: de beroofde joden en het Nederlandse restitutiebeleid sinds 1945*. Amsterdam: Boom, 2001.

Aalders, Gerard. *Bij verordening: de roof van het joodse vermogen in Nederland en het naoorlogse rechtsherstel*: rapport ten behoeve van de Contactgroep Tegoeden WO-II. Amsterdam: Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, 1998.

Aalders, Gerard. *Roof: de ontvreemding van joods bezit tijdens de Tweede Wereldoorlog*. Den Haag: SDU Uitgevers, 1999.

Barendregt, Jaap. *Oorlogseffecten: roof en rechtsherstel van joods effectenbezit*. Amsterdam: Aksant, 2004.

Beyens, Nele. *Overgangspolitiek. De strijd om de macht in Nederland en Frankrijk na de Tweede Wereldoorlog*. Amsterdam: Wereldbibliotheek, 2009.

Blom, Hans, David Wertheim, Hetty Berg, en Bart Wallet. *Geschiedenis van de joden in Nederland*. 2de dr. Amsterdam: Balans, 2017.

Bockxmeer, J.M.L. van, P.C.A. Lamboo, en H.A.J. van Schie. *Archieven Joodse oorlogsgetroffenen: overzicht van archieven met gegevens over roof, recuperatie, rechtsherstel en schadevergoeding van vermogens van Joden in Nederland in de periode 1940-1987*. Onderzoeksgids, Algemeen Rijksarchief. Den Haag: Algemeen Rijksarchief, 1998.

Bossenbroek, Martin. *De meelstreep. Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog*. Amsterdam: Bakker, 2001.

Boterman, Frits. *Duitse daders: de Jodenvervolgving en de nazificatie van Nederland (1940-1945)*.

Woelderens, Carel Albert van, *Handelingen van den gemeenteraad van Vlissingen 1942-1945* (Vlissingen, 1945).

Woelderens, H.W. van, “Vijftig jaar geleden werd mijn vader burgemeester : C.A. van Woelderens, burgemeester van Vlissingen 1 oktober 1919 – 1 juli 1945” in: *Zeeuws tijdschrift*, vol. 19, afl. 6 (1969), 183-190.

Amsterdam: Uitgeverij De Arbeiderspers, 2015.

Broese van Groenou, Jacqueline. *Erfpacht*. Nijmegen: Ars Aequi Libri, 2020.

Citroen, Michal. *U wordt door niemand verwacht. Nederlandse joden na kampen en onderduik* (Utrecht: Alfabet Uitgevers, 2021).

Croes, Marnix, en Peter Tammes. *‘Giflaten wij niet voortbestaan’: een onderzoek naar de overlevingskansen van joden in de Nederlandse gemeenten, 1940-1945*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2006.

Essers, P.H.J. *Belast verleden: het Nederlandse belastingrecht onder nationaalsocialistisch regime*. Deventer: Kluwer, 2012.

Gallin, Isabel. *Rechtsetzung ist Machtsetzung: die deutsche Rechtsetzung in den Niederlanden 1940-1945*. Frankfurt am Main; New York: Peter Lang, 1999.

Griffioen, Jan Willem, en Ronald Zeller. *Jodenvervolgving in Nederland, Frankrijk en België, 1940-1945: overeenkomsten, verschillen, oorzaken*. Amsterdam: Boom, 2011.

Happe, Katja. *Viele falsche Hoffnungen: Judenverfolgung in den Niederlanden 1940-1945*. Paderborn: Ferdinand Schöningh, 2017.

Hondius, Dienke, en Marga Minco. *Terugkeer: antisemitisme in Nederland rond de bevrijding*. Den Haag: SDU Uitgevers, 1998.

Kompagnie, Jan H. *De oorlogsgids: met antwoorden op de 25 meest gestelde vragen over de oorlogsarchieven van het Nationaal Archief*. Den Haag: Nationaal Archief, 2005.

Lipschits, I. *De kleine sjoa: joden in naoorlogs Nederland*. Amsterdam: Mets & Schilt, 2001.

- Meershoek, Guus. *Dienaren van het gezag: de Amsterdamse politie tijdens de bezetting*. Amsterdam: Van Gennep, 1999.
- Meihuizen, J.P. *Noodzakelijk kwaad: de bestraffing van economische collaboratie in Nederland na de Tweede Wereldoorlog*. Amsterdam: Boom, 2003.
- Meijer, Kor. *E 100 en de naoorlogse rechtspraak met betrekking tot onroerend goed*. Rotterdam: Erasmus Universiteit Rotterdam, 2008.
- Oprel, Marieke. *The Burden of Nationality. Dutch Citizenship Policies towards German Nationals in the Aftermath of the Second World War (1944-1967)*. Amsterdam: VU University Press, 2020.
- Piersma, Hinke. *Bevochten recht: politieke besluitvorming rond de wetten voor oorlogsslachtoffers*. Amsterdam: Boom, 2010.
- Piersma, Hinke, red. *Mensenheugenis*. Amsterdam: B. Bakker, 2001.
- Presser, Jacques. *Ondergang. De vervolging en verdelging van het Nederlandse jodendom 1940-1945*. 's-Gravenhage: Staatsdrukkerij, Martinus Nijhoff, 1965.
- Romijn, Peter. *Burgemeesters in oorlogstijd: besturen tijdens de Duitse bezetting*. Amsterdam: Balans, 2006.
- Romijn, Peter. *De lange Tweede Wereldoorlog. Nederland 1940-1949*. Amsterdam: Balans, 2020.
- Romijn, Peter. *Snel, streng en rechtvaardig: politiek beleid inzake de bestraffing en reclassering van 'foute' Nederlanders, 1945-1955*. Houten: De Haan, 1989.
- Ruppert, Christiaan J. *Eindelijk restitutie: De totstandkoming van Nederlandse akkoorden over joodse oorlogstegoeden (1997-2000)*. Amsterdam: VU University Press, 2017.
- Schütz, Raymund. *Kille mist: het notariaat en de erfenis van de oorlog*. Amsterdam: Boom, 2016.
- Veraart, Wouter Jan. *Ontrechting en rechtsherstel in Nederland en Frankrijk in de jaren van bezetting en wederopbouw*. Deventer: Kluwer, 2005.
- Vos, Maarten-Jan, en Serge ter Braake. *Rechtsherstel na de Tweede Wereldoorlog van geroofd Joods onroerend goed: inzicht in een administratief proces*. Amsterdam: Boom, 2013.
- Werf, W.J.E. van der. 'De oorlogsjaren en de wederopbouwperiode', in *Behoeden en vergoeden. Een geschiedenis van 175 jaar Onteigeningswet 109-131*, onder redactie van J.A.M.A. Sluysmans en J.S. Procee. Den Haag: VvOR, 2016.

Archieven

Nationaal Archief (NA)

2.08.65, Inventaris van het archief van het Grootboek Wederopbouw en het Grootboek Rijn- en Binnenvloot van het Ministerie van Financiën, 1940-1960 (1983).

2.09.09 Inventaris van het archief van het Ministerie van Justitie: Centraal Archief van de Bijzondere Rechtspleging (CABR), 1945-1952 (1983)

2.09.16.XX Inventaris van het archief van het Nederlands Beheersinstituut, beheersdossiers beginnend met de letter ...

2.09.48 Inventaris van het archief van de Raad voor het Rechtsherstel, Dagelijks bestuur en secretariaat, Afdeling Beheer, Voorzieningen voor afwezigen en Voorzieningen voor rechtspersonen en Afdeling Onroerende goederen, 1945-1967

Zeeuws Archief, Middelburg

7102, Gemeente Vlissingen, 1937-1950

169, Politiemaatregelen t.o.v. Nederlanders, 1938-1947

3150, Verslagen van besprekingen, 1944-1949

4126, burgemeester, 1937-1950.

4186, WESTP-WOE Personeelsdossiers, 1937-1970 Van Woelderen (beperkt openbaar)

4186, BUT-CAR Personeelsdossiers, 1937-1970 PC Callenfels

4215 – 4216, Joodse verklaringen – Circulaires en voorschriften, 1940-1941

5265, notulen gemeenteraad achter gesloten deuren

7166 Wederopbouw Gemeente Vlissingen, 1945-1955

29, Register met overzicht herbouwplichten, 1949-1952

50-53, Wederopbouw

56, Aanvragen om rijksgoedkeuring voor bouw of herstel woningen – alfabetisch op straatnaam – A/K, 1946-1948

57, Aanvragen om rijksgoedkeuring voor bouw of herstel woningen – alfabetisch op straatnaam – L/Z, 1946-1948

61, Vaststelling financiële bijdrage voor herstel schade – alfabetisch op persoonsnaam, 1954-1957

75, Lijsten met verwoeste, onteigende en gesloopte panden, 1947

86, Lijst van herbouwde woningen, 1948-1955

Websites en kranten

Advies & Actualiteit, Radboud Universiteit

www.ru.nl/rich/rich-society/advies-actualiteit-onderzoek-opdracht

www.ru.nl/rich/onteigening-van-joods-vastgoed-woii-en/vm/onteigening-van-joods-vastgoed-in-wo2-en/virtual-folder/rapporten-onteigeningenonderzoek

Delpher

www.delpher.nl

Gemeente Vlissingen

www.vlissingen.nl

Joods Cultureel Kwartier

www.jck.nl

Joodse Gemeente Zeeland

www.joodszeeland.nl

Joods Monument

www.joodsmonument.nl

Kadaster, Verkoopbücher

labs.kadaster.nl/stories/verkoopbucher

Krantenbank Zeeland

www.krantenbankzeeland.nl

Nationaal Comité 4 en 5 mei

www.4en5mei.nl

Oorlogsbronnen

www.oorlogsbronnen.nl

Zeeuwse Ankers

www.zeeuwseankers.nl

Zeeland 1940-1945. Een overzicht van gebeurtenissen

www.oorlogzeeland.nl

